

Көһнө дүня

(Хатирэлэр)

Ушаг нафизәси тәмиз бир күзкү-йә бәңзәр, көрдүйүнү, эшитдийини олдуғу кими әкс этдирәр. Ушағлыг хатирәлери нафизәдә о гәдәр мөһкәм ер тутур ки, адам узун илләр ондан айрыла билмир. Инсан гочалыгда да илк хатирәлерини олдуғу кими көзүнүн габагында чанландыра билир, хәялын йүнкүл ганадлары үзәриндә бир анда ән узаг мөсафәлери долашыб енә гайыдыр.

Ушаг икән көрдүйүм адамлар, эшитдийим мүхтәлиф һадисәләр, дәфәләрлә гулағ асдығым нағыл вә дастанлар, эзбәрләдийим шеирләр инди дә нафизәмдән силинмәмишдир.

☆

Анадан олдуғум вә ушағлыг илләримин чохуну кечирдийим Тифлис шәһәри, әтәкләри яшыл отлар вә алван чичәкләрлә бәзәнмиш уча дәғлар гучағындадыр. Инсан әли дөймәмиш кими көрүнән Ботаник вә Мүчтәһид бағлары, Шейх Сәһ'ан дағы, зәңкин тоби кәзәлликләрә малик Тифлис шәһәрини, алван ганадларыны кеһин ачмыш бир товус гушуна бәзәдир. Шәһәри икйә айыран Күр чайының яшыл мәхмәр хәяля охшайн саһилләри Тифлисин кәзәллийини бир даһа артырар. Һәлә XVIII әсрдә мәшһур Азәрбайчан шаири Вағиф, Тифлисдә биринчи дәрҗә кәдәркән сәфәриндән алдығы тәвәссурати:

«Бәһ, бу бағын нә әчәб сәрви-диларалары вар,

Һәр тәрәф тазә ачылмыш күдирә'налары вар» — бейтилә башланан бир ше'рилә ифадә этмиш, бууула өзүнүн күрчү халгына, Тифлисин зәңкин вә көнүл ачаң табиәтинә дәрин мәнәббәтгини билдирмишиди.

Тифлис о заман хусуси инзибати мөвгәз малик иди. Бу шәһәр Загафазияның мәркәзи иди. Чарын чанишини бурада ерләшир, Загафзия илә бирликдә Дағыстан вилайәтини дә идәрә эдирди. Тифлисин инзибати мөвгәз она Русия илә даһа сых әләгә сахламаға имкан яратдығындан, рус мәдәниййәтинини тә'сири дә даһа тез бурада өзүнү кәстәрмәйә башлайырды. Бурада маариф вә мәдәниййәт мүссәсәләри чох иди. XIX әсрин икинчи ярысында артыг Тифлисдә театрлар ярадылмыш, орта вә али мәктәпләр, Гори шәһәриндә мүәллимләр семинариясы ачылмышды. Мә'лумдур ки, Азәрбайчан халгының А. Бақыханов, Мирзә Шәфи Vәзех, М. Ф. Ахундов кими габагчыл оғулларының етишимәсиндә дә Тифлис мүнити аз рол ойнамамышдыр.

Тифлис бу дөврлә бүтүн Загафазия халқларының сияси-ичтимаи һаяты илә бағлы бир шәһәр иди. Дағыстан вә Загафазия мүсәлманларының, о чүмләдән азәрбайчандыларының аз-чох мәдәни-маариф очағла-

рыны идәрә эдән тәшкилатлар Тифлисдә ерләширди. Чаризмин, милләтләрини өз дахилиндә апардығы парчалайычылыг сиясәтинә уйғун олараг. Тифлисдә мүфти вә шейхүлисламын рәйбәрлийи алтында ики руһани идәрәси тәшкил эдилмишиди.

Загафазия чанишининин кәстәришилә шейхүлисламын вә мүфтинин нәзарәти алтында алты синифли мәктәб ачылмышды. Дәрәләри рус дилиндә апарылан бу мәктәб алты синифли рус мәктәпләринин програмыны гәбул этмишиди. Бу мәктәбдә Азәрбайчан дили, фарс дили вә эрәб гәваиди дә кечилирди. Атам Ахунд Молла Мустафа Тифлисдәки руһани идәрәлери вә ачылан мәктәпләрлә әләғәдәр олдуғундан орада яшайырды. О, Тифлис газысының мүавини вәһфәсиндә ишләйирди. Әсли Борчалы маһалының Сарван кәндиндән иди. 1881-чи иләдәк, йә'ни мәним анадан олдуғум илә гәдәр аиләмизин күзәрәны чох агыр кечирмиш. Атам «Идарейи-руһанийи»-йә шейхүлисламын биринчи мүавини тә'йин эдилдийиндән, сонралар мадди вәзийәтти бир аз яхшылашмышды. Яхшы ядымдадыр, о, гараяныз, орта бойлу бир киши иди. «Идарейи-руһанийи»-дәки ишиндән башға, мүәллим олдуғу алты синифли мәктәбдә шәрһәт, фарс дили вә эрәб гәваидиндән дәрә дейирди. Бүтүн тәләбәлери ону севирдиләр. Мәним яшылдарым ону «Ахунд әми»-дәйә чағырырдылар.

Атам доғулдуғу Сарван кәндиндә бәйләрин төрәтдийи вәһшиликләрини шаһиди олмушду. Онлардан сөйбәт дүшәндә чох тез-тез тәжрар этдийи фарсча язылмыш бу бейти дейәрмиш:

«Сәк чү дәндән авәрәд, бәк мишәвәд,

Бәк чү дәндән бәркәнәд, сәк мишәвәд!»

Марағлы бурасыдыр ки, атам бу бейти өз тәләбәләринә дә азбәрләтмишиди.

↑ Һәр ит дини чықарында бәй олур, Динләрини төкән бәй исе ит олур.

Анам Мәһри гыса бойлу, әгличанлы, ағбәниз, ачыг алыңлы бир гадын иди. Гыса кирпикләри арасында хырда, гара кәзләри, бир-бириндән аралы гара назик гашлары варды.

Анам үрәйн ачыг, сәдәдил вә рәһимли бир гадын олмағла бәрәбәр, һәрдән дә чох һирсли, инадкар вә мөвһуматчы иди. Чох кәзәк, бәзәнмәк севмәздә, ара-бир анчаг гардашыкилә кәдәрди. Шәриәтин вә кәһнә адәт-ән'анәләрини мөһкүм этдийи йүзләрлә Шәрг гадынларындан бири кими о да севмәдән, танымадан атама верилмишиди.

Биз о заман Тифлисин азәрбайчалылар ерләшән һиссәсиндә, Фәрәч бәй дейилән бир адамын мүлкүндә, ики мәртәбәли бинанын биринчи гатында яшайырдыг. Һәмин бинаның күчәйә бахан һиссәсини алт мәртәбәсиндә алты синифли мәктәб, икинчи мәртәбәсиндә исе руһани идәрәси ерләширди.

Алты синифли мәктәбин шейхүлисламын нәзарәти алтында олмасына бахмаяраг, башға шәһәр мәктәпләри кими Тифлисдә олан Загафазия маариф мүфәттишининә табе иди.

Мән һәлә мәктәб ашына чатмамышдымса да, һәмин мәктәбин шакирдләри илә һәйтдә таныш ола билмишидим. Тәһәффүс заманы онларла көрүшүр вә бир ердә ойнайырдыг. Атам һәм руһани идарәсиндә ишләдийинә, һәм дә мәктәбдә мүәллим олдуғуна көрә мәктәб мүәллимләри дә мәни яхшы таныйырдылар.

1888-чи илнин сентябр айы етишди. Мәктәбә гәдәм гојдуым. О күн шадлығымдан ерә-кәйә сымғардым.

Мүәллим чатышмадығындан бир отагда үч синиф ерләширди. Үч биринчи синифләрдә Бәхшалибәй, о бири синифләрдә исе Пашабәй дәрә дейирди. Пашабәй гумрал кәзлә, арыг, орта бойлу, Бәхшалибәй исе тараяныз, Пашабәйә исебәтән уча бойлу вә энли күрәк бир киши иди.

Һәр киси, бизә чох гиймәтли мүаллимләр вермиш Гори семинариясынын мазунларындан иди. Рус дилини, рус әдәбийятыны чох көзәл билди, биздә бу әдәбийята дәрин бир мәһәббәт оятмаға мүвәффәг олурудулар.

Мән мүаллимләримн чох севиридим. Билмиром, мән һәддиндән артыг хәялпәрәст бир ушаг идим, я онлар бу гәдәр нәчиб инсанлардылар?! Мән онлары ушаг хәялымда даһа да бөйүдүр, бир нөв бизим кими ади инсан олдугларына инана билмирдим. Онларын һәр бир һәрәкәти вә рәфтары мәнәдә чошгун һиссләр вә йүксәк дүшүнчәләр оядырды. Дәрсләримә олан консуз һәвәсим вә йорулмадан кечә-күндүз чалышмағым да мүаллимләримә олан сәмиғи мәһәббәтмән ирәли кәлирди. Сәһәрләр алагаранлыгдан ояныб дәрсләримә лампа шығындан да охуюб һаһырайырдым. Мән бөйүкдән сонра, мүаллим олдугум заманлар да белә, о мүаллимләримн уиудә билмирдим. Һәмишә онларын йолу илә кәдиб өзүмү онларә бәһләтмәйә чалышырдым.

Ушагыгдан мәннм әдәбийята дәрин эшигм вар иди. Истәр әзәрбайчанча, истәрсә дә русча, фарсча мәнзүм парчалары бөйүк һәвәслә әзәрбайчидим. Охуудугум илк дәрсик «Вәтән дили» бу сәһәдә мәнә аз кәмәк әтирди. Гори семинариясынын мүаллимләри Сәфәрәлибәй вә Черняевски тәрәфиндән тәртиб әдилмиш, Гасымбәй Закири, Һәсәнәлихан Гарадагскинин шеһрләрини, Крыловдан тәрчүмә олунмуш тәмсилләри, Пушкин вә Лермонтовун русча шеһрләрини сәвә-сәвә әзәрбайчидим. О шеһрләрин чоху инди да һәфизәмдән силинмәмиширди. О заман Әзәрбайчан дилиндә «Вәтән дили»нин биринчи вә икинчи чилдәриндән башга дәрсик йох иди. Оиә кәрә дә үчүнчү синифдән фарсча «Кулустан» китабына охумаға мәнчүр олдум.

Шеһри сәвдийим мүаллимләрим дә билдириләр. Тәһсил илнинн соиудә, имтәһан заманларында мү-

әлимләр мәнн русча, әзәрбайчанча шеһр охумаға мәнчүр әдирдиләр. Мән элә дүшүнүрдүм ки, шеһри аичаг бөйүк алимләр язырлар.

Бир күн атамдан имтәһанда охумаг үчүн бир шеһр язмасыны хәлиш әтдим. Атам күлә-күлә:

— Оғлум, мән шаир дейиләм ки, шеһр язым. Шеһри шаирләр языр,— дейә чаваб верди. Мән элә зәһн әтдим ки, атам мәнн башдан эләмәк истәйир. Ондан әл чәкмәдим:

— Сән ки, алимсән, сән шеһр яза билмәйәндә даһа ким яза биләр?

О мәнн инандырды ки, шаир башгадыр, алим башга. Үмидсиз бир һалда голларым яныма дүшүдү. Атам мәнн гучаглаяраг:

— Яхшы, оғлум,— деди,— саһаһ идарәйә кәдәндә Мирзә Әһмәдә' тапшырама сәнә бир яхшы шеһр язар. Эртәси күнү мәктәбә сәс салдым ки, бу ил имтәһанда лап тәзә бир шеһр охучағам.

Дөрд-беш күн сонра атам шеһри кәтирди. Имтәһанда әзәрбәдән охуудугум һәмнин шеһр мүаллимләримнн чох хошуна кәлди. Сонралар исә мән, һеч хәялыма белә кәтирмәдәйим бир мәзмунда, тамамилә еиә бир шеһрлә таныш олдум.

Бир күн мүаллимимиз Бәхшәлибәй дәрәсә кечикмиши. Һәмн синифдә дейиб күлүрдү, шакирдләрән ким исә язы тахтасында бир бейт язмышды. Башымыз данышыма элә гарышышды ки, һәмнин бейти кимнн яздығына фикир вермаишидик. Бәхшәлибәй гапыда көрүдү. Синифи бир дәрәфә о ян-бу яна долашдыгдан сонра ләһвәдә язылмыш бейти көрүнчә үзү, көзү гызарды.

Ялыыз бу заман бейти мән дә охуудум:

Пуст погибнет русский цар
Кровожадный государ.

Гәзәбләнән мүаллим чарын гәлти сийәсәтинн тәһгид эдән бу мисраларын ким тәрәфиндән язылдығыны «йрәмак истағисә дә, һеч кәс чаваб вермади. О нә гәдәр чалышды, һәмнин шакирди кәстәрән олмады. Ча-

1 Мирзә Әһмәд Сәлиһи «Идарейи-руһәнийә»дә кәтиб иди.

рәси кәсилән Бәхшәлибәй: «Инди ки, сиз язаны демирсиниз, үч күн, ахшам бешә гәдәр һәмныыз синифдә ач вә дустаг гәлачагыныыз!»— деди. Сонунчү дәрсин ахырында о, мәктәбин хидмәтчисә Нәсири чағрыб саат бешә гәдәр бизи синифдә дустаг сахламағы әмр әтди. Башга синиф шакирдләрн күлә-күлә, даныша-даныша эвләринә кедирдиләр. Биз пәнчәрәдән һәсрәтлә онларә бахырдыг.

Хидмәтчи Нәсир о бири синифләри тәмизләйирди. Һусейн, башга йолдашларына нисбәтән хейли шән көрүнүрдү. Һисс олунурду ки, ону нә исә севиридир. Бирдән Һусейн папағыны гашларынын үстүнә әндириб яваш-яваш пәсдән охумаға башлады. Хейли кәчди, бирдән Бәхшәлибәй ичәри кирди. Көрүнүр Һусейнин сәсини эһитмиши. Дәрһал һәмн ерина кечди.

Һусейнин охумасына кәрә бизә даһа ағыр чәзә верәчәйини көзләйирдик. Мүаллим бүтүн синифи көздән кечирдикдән сонра үзүнү Һусейнә тутуб деди:

— Сән ағыллы бир оғлансан, мән сонә бир мәсләһәт әдәчәйм.

Һусейн әдәти үзрә утандыгдан гызарды. Көзләрини дөйә-дөйә:

— Мүаллим, нә мәсләһәт?— деди. Бәхшәлибәй күлә-күлә форушду.

— Мән ушаглары азәд әтмәк истәйирәм, сән нә мәсләһәт көрүрсән?

Һусейнин кейфи ачылды:

— Яхшы ишә нә мәсләһәт?— дейә чаваб верди.

Севиңдидимиздән әл-аяғымыз ерә дәйирди. Китабларымыз йығышыдырб һазырлашдыг.

Мүаллим язы тахтасына бир даһа пәзәр салды. Бейт орадән силинмиши.

Мәннм зәһинмдән исә силинмәмиши...

Тифлисин, Загафгазиянын мәдәни мәркәзләриндән бири олмасына баһмаярәг, бурада мүсәлман Шәргинә мөхәсә һәят тәрзи, әдәт вә ән'әнәләр, әтигәд вә көрүшләр давам әтмәждә иди. Хүсусән Чәнуби Әзәр-

байчандан Тифлисә кәлән әзәрбайчанлылар, орада һәмк сүрән мөвһуматы, Иран истибдадынын мәнһсулу кими мейдана чыхан даһа мүртәчә әдәт вә ән'әнәлери эвләрилә бәрәбәр кәтирив вә яйырдылар. Тифлисдә яшайн әзәрбайчанлыларын чох һиссәсини, өз вәтәниндән дидәркин дүшән, шаһ истибдадынын шикәст вә мүти әтдийн, ач вә йохсул одан Чәнуби Әзәрбайчан кәндийләри тәшкил эдирди. Өз доғма гардаш вә бачыларынын, дили, әдәт вә ән'әнәси бир одан өз вәтәндашларынын янына кәлән бу адамлар, ерли әзәрбайчанлылар тәрәфиндән рәғбәт вә мәһәббәт һиссилә гарышыланырды. Ләкин Чәнуби Әзәрбайчандан Тифлисә күлли мигдарла моллалар, сеидләр, фалчы вә дәрвишләр дә кәлирдиләр ки, буиләр ерли халгдыкы дини әдәтләрини, мөвһуматын мөһкәмләмәси вә яйылмасына күчүлү тәсир кәстәрнрдыләр. Дөврүн габагчыл зиялылары кимназияларда, шәһәр мәктәбләриндә мүаллимлик әдәржә рус мәдәниййәтинн, тәбиәт әлмләрини яймаға мәшғул олдуглар. Һәһалда, Чәнуби Әзәрбайчандан кәлән дин нумайәндәләри ерли мүртәчәләрлә бирләшиб рус мәктәбләри әләйһинә тәһгит апарыр, мәнбәрләрдән өз ушагларыны «үсүли-чәдид» мәктәбләриндә охуданларә ләһәт дейир, онларын ерини чәһәннәм ә'лән эдир, гиямәт күнү һейғәмбәрин янына үзү гара кәдәчәкләри ели сөйләйир, ушаглары моллаханларда охутмағы тәләб әдирдиләр. Беләликлә, ени, габагчыл мәдәниййәтлә схоластик Шәрг мәдәниййәти, ени көрүшләрә кәһнә мүртәчә көрүшләр үз-үзә кәлир, мүбаризә апарырды.

Бүтүн буиларла янашы, халгын шуурунда дини көрүшләр, авамлыг вә мөвһумат чох мөһкәм ер тутмагдә иди. Халгын сәсә күтләси савадсыз иди, онлар мөвһумата—фала, дуия, ирләрә, гәзәнү-гәдәлә, чадуи, истихарәйә инанырдылар. Бир хәстәлик, я бәдбөхтлиг үз иерән кими, чохлары фалчыларә фала бахдырыр, Алтыбармаг Сейидә дуа кәдирыр, Мир Нә'мәтулла ағалын очағы-

на, Хыдыр Нәбийә нәзр верир, шам яндырыр, онлардан ничтә, сағламлыг вә хошбөхтлик истәйирдиләр.

Мир Нә'мәтулла ағанын эви Ботаник бағынын янында иди (о баға Көнчә бағы да дейридиләр). Атам данышырды ки, Мир Нә'мәтулла ағаның һәйәтиндә ири, шахәли бир тут ағачы вар имиш. Бир күн гонтулуғда яшаан авам бир гадын кечә гаранлығда һәмин ағачын алтында ишылдайаң «аташ бөчәйи»ни көрүб, ону шама охшатмыш, сәһәр атрафа сәс салмышды ки, кечә ағанын тут ағачынын алтында сәһәрә гәдәр шам янымышдыр. Һәгигәти анламаян бу чаһил гадын «атәш бөчәкләри»нин шам олдуғуна инаныб, ахшам чағы тут ағачы алтында биринчи шамы өзү яндырмышды. Беләликлә, тут ағачы «очаг» олмушду. Һәр яндаң нәзр-нияз кәлирдә. Ушағы олмадан, я бир фәләкәтә раст кәлмиш олан гадынлар нәзр әдиб, тут ағачына эски бағлая-бағлая, ахыры Һәр дәрәин дәрманы билдикләри бу ағачы гурутдулар. Бундан сонра ағанын очағыны яшатмағ үчүн тут ағачынын ериндә бөйүк бир күябәз тикилди.

Ядымдадыр, гоншулардан бири хәстәләсә, я ишләри чәтинә дүшсә, дәрһал Алтыбармаг Сейидә дуа яздырыр вә Мир Нә'мәтулла ағанын очағына шам нәзр әдирди.

Анамын тәбиәтиндә Сәнәм нәләмин ашыладығы мөвһуматчылығ даһа да күчәләнмишди. О, Мәшәди Париды адлы даһа мөвһуматчы вә динлар бир гадыннын тә'сири алтына дүшүшүдү. Арвад анама өзүнү элә севдирмишди ки, анам она чоҳ заман «бачым» дейә хитаб әдир вә һәр сөзүнә инанырды.

★

Шейтанбазар Тифлисин ән чоҳ издиһамлы күчәләриндән иди. Буранын чайханалары сәһәрдән ахшама гәдәр һей долуб-бошалыр. һәрә гаршысына бир стәкан чай тоюб отурур, дәрвишлар нағыл сөйләбир, илан ойнадыр, ханәндәләр чалыб, өхуюрду.

Бөйүк самавар сәһәрдән кечә аряядәк гайнайыр, онун янындаң

гызармыш көмүр әксий олмур, чай-хана хидмәтчиләри гәляң башына маша илә од тоюб чәкә-чәкә алышдырыр, сонра апарыб мүштәрийә верирдиләр. Мүштәри дә бир әлилә гәлянын узун боғазындан, бир әлилә дә узун мүштүйүндән япышыб чәкир вә тез-тез түстүнү һавая бурахырды. Самаварын һиси, тәнбәкиләрин ачы түстүсү чайхананын ичнини думан кими бүрүйүрдү. Мән дайымкилә һәмишә бу чайхананын гаршысында кечиб кедоркән гапы агзында дуруб, ичәридә нағыл сөйләйән, илан ойнадан дәрвишләрә вә гәляң чәкән мүштәриләрә тамаша әрдәм. Бу чайханалар о заман ишсиз, пешәсиз һәят кечирән, әгаләт вә гәфләт хәстәлийинә мүбтәла олан, ичтимай шууру инкишаф әтмәмиш адамларын мөскәли иди. Элә чайхана дүшкүнләри вар иди ки, бүтүн күнләрини орада кечирирдиләр.

Шейтанбазарын чайханалары кишиләрин «әйләнчә» ери олдуғу кими, Тифлис һамамлары да арвадларын күн кечирдикләри ер иди. Геч бир ичтимай ерә чыхмайыб, кечәкүндүз эвдә дустанә кими яшаан чаршаблы арвадларын ән бөйүк әйләнчә ери бу һамамлар иди. һама бурада көрүшүр, бурада тапышыр, бурада ширин сөһбәтә гызышыр, оғлуну эвләндирмәк истәйәнләр бурада гыз байонирди. Һәр кәс өз күчүнә көрә сәһәрдән боғчасына пендир, чәрәк, яйда гарныз, хияр бағлайыб һамама кедир, ахшама гәдәр күнүнү орда кечирди.

Тифлис чаванларынын чоҳ бөйүк бир иһәсәси охумур, ишләмир, күяләрини бош-бекар, хоруз вә гөч дөйүшүрмәклә, мейданчаларда күләшмәклә кечирирдиләр. Бир күн эвдән чымыб йолдашым Гүсейн Минәсәзов илә Вирана баға ойнамаға кәдирдик. Йолда ики йәфәр кишини өз гөчларынын зәңчириндән тутуб ясларында бир дәстә адам илә Вирана баға тәрәф кетдикләрини көрдүк. Билдик ки, булар гөчларынын дөйүшүрмәйә аларыр. Биз дә онларә гөшүлдүк. Гөчларынын яксы дә ағ иди. Гөчбаалардан бири өз гө-

чуну йол узуну тәрифләйиб дейирди:

— Тифлислә мәним гөчумун габағына чыхан гөч олмайыб. Һейдәр ағанын гөчу ки, сәси Тифлиси тутмушду, ону мәним гөчум бешчә дәгитгәдә гачырды.

О бири гөчун саһиб:

— Икхин күчү мейданда билнәр!—дейә чаваб верди. Онлар гөчларыны Вирана баға йох, онун ашағысындакы гарпыз мейданына кәтирдиләр. Ора кәлинчәйә гәдәр йолда адамлар чоҳалмышды. Гарпыз мейданында бөйүк бир ачығлыга чатыб даянды. Һәр икиси гөчларынын бойундакы назик зәңчирә бағлы галын мешин халталары ачыб, гөчларынын буйнузларындан япышыдылар; бир-биринә яхын кәтириб бурахдылар. Гөчлар эввәлчә бир-бирини ийләдиләр, сонра дәрһәтләр бир дөйүш башланды. Вуруш кетдиклә гызышыр, һәр ики гөч керә чәкилиб бирдән ирәли чумур. бир-биринини кәлләсинә шагғылты илә буйнуз вурурду.

Вурушма узун сүрдү.

Һама галиб кәлән гөчун саһибини әлгымышләди О бири гөчбаз рәңки гачмыш һалда, чибиндән ийирми беш манат чыхарыб галиб кәлән гөчун саһибинә верди.

Ләкин гөч дөйүшүрмәк бусаты бунунала битмәди. Мәғлүб олан гөчбаз бирдән гачарәг өз гөчуну тутду. Ону ерә йыхды, чибиндән бычаг чыхарыб гөчун башыны кәсмәк истәди. Әтрафдакылар нә гәдәр она мане олмак истәдиләрәсә дә, һирсиндән додағыны кәмирән гөч саһибни разы олмады: «Бу гәдәр адам ичиндә мәним башымы ерә сохан гөч мәнә ләзим дейил!»—дейиб гөчун башыны кәсди. Сонра, нечә олдуса, онула о бири гөчун саһибни арасында мүбәһисә башланды. Бу дөфә гөч саһибләри өзләри дөйүшә киришдиләр...

Мән яныз сонралар дәрәк әдирдим ки, көр бу «әйләнчә» ерләриндә адамлар вахтларыны нәйә сәрф әдирмишләр! Көр чоһаләт инсанлары нә һала салмышды!

★

Кечә иди. Анам бизи едириб-ичириб ятаға узатмышды. Анчәг мән һәлә ятмамышдым. Бирдән, кәзләнилмәдән дәрһәтләр бир сәс-күй гопду. Элә бил, бүтүн шәһәр аяға галмышды. Һәр ердә түфәнк, тәпанча ачылыр, һәйәчанлы сәсләр эшидилди. Тез еримдән галыхб артырмай чыхдым. Анам ериндән сычрайыб голумдан япышыды, бүтүн бәдәнинин титрәдийини көрдүклә: «Горхма, оғлум, чинләр айын үзүнү тутуб, ону говурлар»,—деди вә көйдә үзүнү гара бир кәлкә гапаныш, ялныз кәнарлары парылданы айы көсәрди.

Кишиләр ая күллә атыр, арвадлар ики мис габы бир-биринә вуруб чинкилдәдирдиләр. Бир арвад исе һәйәтдә, кәсәлмиш бир ат гуйругуну узун бир ағача кечириб һавада ойнада-ойнада: «Кишә кафир, кишә!»—дейә бағырырды. Мән енә дә титрайирдим. Бүтүн бу ишләрин сиррини баша дүшмәк үчүн амамдан сорушудум:

— Ана, чинләр айын үзүнү нийә тутурлар?

— Оғлум, чинләр, шейтанлар инсанларын дүшмәниндир. Онлар айын, күнүн үзүнү тутуб дүньямызы гаралтмағ истәйирләр...

Мән хәялымда вәзнийәти бир аз дә бөйүдәрәк «доғрудан, бу чинләр айын, күнүн үзүнү тутуб ер үзүнә ишығ вермәйә» гоймасалар, гаранлығда биз нечә яшарыб?»—дейә дүшүнмәйә башладым.

Атышма, чинкилтә, бағырты давам әдирди. Бир аз сонра айын бир яны ишығланды. Анам севинә-севинә:

— Ана, ай чинләрин әлиндән гуртарыр,—деди. Чоҳ чәкмәди ки, «чинләр гөвуландан» сонра айын үзү ачылды, сәс-күй ятды. һама севинә-севинә эвинә чокилди.

О кечә сәһәрә гәдәр ята билмәдим. Чинләрин нечә шей олдуғуну вә онларын айын янына нечә үзүб галдығларын дүшүнүрдүм. Сонралар, чография дәрәсләриндә айын вә күнүн нә сәбәбә тутулдуғуну мүәллим бизә аңлатды.

☆

Ислам Шәргиндә белә бир әфсана долашмагда иди ки, куя Хызр адлы бир пейгәмбәр вар, о һәмншә дир-дир. Она бә'зи ердә Хызр Нәби, бә'зи ердә Хызр Нәби дейридиләр. Бөйүк дәрд, фәлакәт, я бәдбәхт бир һадисә үз вердийи заман «Я Хызр!» дейә, ону көмәйә чагырырдылар. Тифлисдә Хызр Нәби һаһа чоһ мәшһур иди. Һәтта Сумсаркис күчәсиндә Хызр Нәби адына айрыча бир килсә дә вар иди. Илдә бир дәфә, февралын үчүнчү һәфтәсиндә, чүмә ахшамы о килсәнин күнү иди. Тәж ахшамы азербайчачлы арвадлар нийәт эдәр, бугданы говуруб киркирдә үйдәр, буна «говут» дейридиләр. Нәзр элән шәхсләр һазырладылары говуду Хызр Нәби килсәсиндә диләңчиләрә пайлардылар. Дейридиләр ки, куя кинин нәзри гәбул олунса тәк кечәси Хызр Нәби кәлиб о говутдан я бир аз ейәр, я бармагларыны басыб кедәрмиш.

Яхшы ядымдадыр. Анам да Хызр Нәби кечәси нәзр эләйиб говут һазырламышды. Мән говуту севмәздим. Анам говуту бөйүк бир габда панчәрәйә гоймушду. Мән һәр сәһәр, һамыдан әввәл оянырдым. Һәмнин күн дә тездән оянанда, анамын панчәрәдәки бөйүк бир габда гойдугу говут ядыма дүшдү. Тез панчәрәйә янашдым, көрдүм ки, Хызр Нәби бармагыны басмайбырдыр, демәк анамын нәзри гәбул олунмаычаг. Тез бармагымы бешәлтә ердән габдакы говута басдым. Сәһәр анам оянынча панчәрәйә сары гачды. Говут үстүндә бармаг ерләрини көрүнчә севинчәк багырды:

— Хызр Нәби говутума бармаг басыб.

Тез кедиб Мәшәди Пәрийи чагырды. Она бармаг ерләрини көстәриб: — Көрүрсәнми? — деди. — Она шәкк кәтирәнә лә'нәт!

Мәшәди Пәри һейрәтлә говутун үстүндәки бармаг ерләринә бахыб:

— Мейри ханым, алләһ һәр нәзрийи белә гәбул эләсин, көр нечә ердән бармаг басыб, — деди.

О күн анам говуту пайламаг үчүн Мәшәди Пәрийә вериб Хызр Нәби килсәсинә көндәрди.

Анчаг бу ишләрин һамысы атамдан хәлвәт көрүлдүрдү. Бизим әб бир-мүәллим әви олдуғу һалда мөвһя-мат ювасы иди.

☆

Едди-сәккиз яшында икән «хоразок» олмушдум; сәсим тутулушду. Эвдә ушаглардан бири хәстәләнди-йи заман анам башыны итирирди. Мән хәстәләнәндә анам бәрк әл-аяга дүшдү, мүәличә үчүн һәким ахтармаға башлады. Гала мәнһәлләсиндә дайымкилин гоншулуғунда Көзәл Досту адлы бир гоча арвад вар иди. Һәр кәс хәстәләнсә ону чагырыр, һамы она тәчрүбәли туркчәрә һәкими кими инанырды. Анам тез ону чагыртдырды. Көзәл Досту кәлди. Боғазымы әлилә йохлайыб:

— Хоразәкдир, — деди, — боғазы да ики тәрәфдән кәлиб. Бир аз кечи пийи вер овушдурум.

Анам нәлбәкидә пий кәтирди. Көзәл Досту бармагларыны яғладыдан сонра боғазымын һәр ики тәрәфиңдәки вәзләри бәрк сыхыр, мән дә әлләримлә онун әлини тутуб мәне олурдум. О нә гәдәр эддисә, ағзымы ачмадым. Ахырда анам мәнә ялвармаға башлады:

— Оғлум, боғазыны басмаычаг, эләчә бахыр ки, көрсүн гызарыб, йохса йох...

Мән ағзымы ачдым. Көзәл Досту бахдыгдан сонра:

— Һәр ики тәрәфи гызарыб, көр-мүрсән нә бөйүк вәзләри вардыр. Боғазыны басмаг кәрәкдир, — деди.

Көзәл Досту уча бой, әли бешә — әли алты яшларында бир арвад иди. Башына гара калагайы, үстүндә ағ чаршаб салмышды. Түнд көй рәнкиндә кен дон кейинмишди. Узун, йоғун бармаглары кирдән чатла-йыб ишмишди. Мән онун бармагларына бахыб снә өзүмү кәнарә чәкмәйә чалышдым. Анам ялвармаға башлады. Мән: «Бармаглары кирдидир», — дедим. Анам арвадын голундан тутуб:

— Галх, Көзәл Досту, кедәк, су төкүм әлини сабун илә тәмиз ю, — деди. Көзәл Досту әлләрини көстәриб һейрәтлә мызылдаарат:

— Мәнним әлима нә олуб ки? — дейә наразылығны билдирди. Сонра бир әлилә боғазымдан япышыб шәһадәт бармагыны ағзыма сохду. Боғулурудум. О, боғазымдакы вәзи бармагы илә бәсәндә ағрыдан элә бил ағлым башымдан чыхды. Гышгырдым, онун бармагыны дишләримин арасында бәрк сыхмаға башладым. Инди мән дә гышгырдым, о да. Сәсимиз отағы башына көтүрмүшдү. Онун, өз ишнини гуртардығны һисс этдикдән сонра, әлиндән бәрк япышыб чәкә-чәкә ағзымы ачдым. О, әлини һавада ойнада-ойнада уфулдайыр, анам да мәнә ачыгланыр, Көзәл Достудан исә үзр истәйирди. Сол тәрәфдәки вәзи басмаг үчүн о, бир дә бармагыны ағзыма узатмаг фикринә дүшмәди.

— Мейри бачы, сол тәрәфдә элә бир шей йохдур, — демәклә чаныны гуртарды. Сонра анамдан бир юмурта истәди. Юмуртанын сарысыны боғазыма сүртүб дасмал илә бағлады, абгора ичмәйи тапшырды.

Көзәл Достунун «мүәличәси» вәзийәтими яхшылашдырмаг әвәзинә һаһа да ағырлашдырды. Бу хәстәликдән мән хейлә зиййәт чәкдим. Вахт өтдү, сағалдым, анчаг, о гара шаллы арвадын гара, йоғун кирли бармаглары ядымдан чыхмады. Бә'зән, һәтта, о бармаглар юхума киррир, гараңдыгда илан кими боғазыма сары узаныб элә бил мәнн боғмаг истәйирди.

☆

Анамдан эшитдийимә көрә, Чәфәр бабам өлдүклән сонра иләсини Сәһәм нәнәм идарә эдирмиш. Сәһәм нәнәм гочаг вә киши тәбиәтли бир гадын имниш. Әриндән она ичиндә яшадығлары әв, бир дә Тифлисин яхындығында олан Гараһызда бир бостан ери галмышды. Нәнәм

Гараязыдакы бостан еринин ихтиярыны бөйүк оғлу Исмайыла вериб һәр ил орада бостан әкдирмиш. Кичик оғлу Аббас да гала мәнһәлләсиндә эвләринин гаршысында олан Ванобәй Орбелянинни һамамыны ичәрәйә көтүрмүшдү. Бу ики гардаш, һәм харичи көркәмчә, һәм дә тәбиәтчә бир-биринә һеч бәнзәмир-ди.

Исмайыл гысабой, көк, гараяныз, хырда көзлү, Аббас исә учабой, гумрал көзлү, хошсифәт бир адам иди. Дайыларымын һәр икиси мәнһәллә мәктәбиндә молла янында охумуш олдуғларындан, аз савадлы иди.

О заман дәмбир йолу олмадыгдан Кәрбәләя, Мәшәдә вә Мәккә-йә ат илә кедирдиләр. Гәриб әлкәләр кечиб бу узун йоллары ат илә кетмәк зәһмәтлин олдуғуна бахмаыраг, мөвһүматчы вә шөһрәтпәрәст адамлар о зиййәтләргә гатлашырдылар. Онлар эвләрилә йол бәләдчиси көтүрүрдүләр. Белә бәләдчиләрә «човуш» дейридиләр. Човушларын эвләринә мәхсус сәфәр палтары олурду. Онлар әлләриндә алам, ат үстүндә күчә-күчә кәзиб адамлары һәччә, Кәрбәләя вә Хорасана кет-мәйә тәшвиғ эдирдиләр. Һәччә, Кәрбәләя, Хорасана кетмәк чәһәт адамлар ичиндә бөйүк һөрмәт газанмаг кими нәзәрдә тутулурду.

Аббас дайым да, сәфәр тәдарүкүңү көрмәйә башларяг бир ат алды. Сәфәр күнү човуш Кәрбәләя кедән атлыларда биркә, дайымкилин гәпысына кәлиб, уцадан охуя-охуя Имам Һүсейин гәбрийн зиярәт этмә-йин «саваблындан» данышырды. Мәнһәллә адамлары топланыб дайымла көрүшүр, сағ-саламат гайытмасыны арзу эдирдиләр.

Аббас дайымын бу дөбдәбә илә Кәрбәләя кетмәси Исмайыл дайымын арвадыннын иززәти-һәффәсиә тохунмуш, бөйүк гардаш дура-дура кичик гардаша олан бу әтирәма гаршы сөйләнмәйә башламыш, һәтта о күн әрнин гардашыкыла кәлиб көрүшмәйә гоймамышды.

Бу һадисәдән сонра ики гардаш аялсанин арасында кизли бир әдавәт эмәлә колмишиди.

Аббас дайымын Кәрбәладан гаһидандан сонра, гоншулар вә мәһәллә адамлары тәрәфиндән «Кәблә Аббас, зиярәтин гәбул олсун» — дейә һөрмәтлә гаршыланмасы, дайымын «Һөрмәтә» минмәси ики гардаш аяләси арасындакы әдавәти бир аз да артырды.

— Кичик гардашын Кәрбәләә кеңиб Кәблә Аббас олду, гейрәтин варса, сән дә һәччә кеңиб һачи Исмайыл ол! — дейә Исмайыл дайымын арвады әрини раһат бурахырды.

Исмайыл дайым сәдәләвһ, диндар бир киши иди. Молла һәсән аға адлы бирисинин ән садиг мүриди олмушду.

О, һәр ил Гараязыдакы бостанын мәһсулулу сатдылдан сонра, газанчыны көтүрүб Молла һәсәнин янына кедирди. Молла һәсән онун хүм сүнү сейидләрә, зәкатыны йохсулларә вермәк үчүн газанчындан мүәйәһ гисмини айырыб көтүрүр, хейир-дуа вериб, вар-дөвләтинин артмасыны алладан арзу эдирди. Исмайыл дайым бу фырылдагы молланын һийләләринә уян адамларын нә биринчиси, нә дә сонунчусу иди. Молла һәсән онун кимиләрини чохуну тора салыб һөрүмчәк кими ганыны сорурду.

Һәр дәфә Исмайыл дайымкилә кедәндә, Молла һәсән ағанын адлыны эңидирдим; аңаг үзүнү көрмәшидим. Бир күн тосадүфән атамла базара кедәркән күчәдә она раст кәлдик.

Молла һәсән аға уча бойду, гараяныз вә сағлам бир киши иди. Әнис, гара гырышыг алынын алтында энли вә чатма гара гашлары, кичик бәбәкни ити бахышлы көзләри варды. Вүчүдунә ишбәтән кичик башына бөйүк газан бойда бир әммама гоймушду. Бу әммама галыи, ири догагларынын учуна гәдәр бору кими узанмыш бурнуна, хырда көзләринә вә гырышыг си-

фәтинә һеч ярашырды. Саггалына, бығына хына вә рәнк яхырды. Тәхминән алтмыш яшларында олан бу молла, Тифлис чамаатынын әкәсрийәтинн өз тәсири алтына алмышды. Мәнбәрдә үзүнү чамаата тугуб дейирмиш: « — һәр кәсн хәнәсиндә русча китаб олса, һәр ким рус әлбәсәси кейннсә, һәр ким ушагларыны рус мәктәбләриндә тәлим вә тәһсил алмаға гойса, гиямәт күнү аллах-тааланын вә пейгәмбәримиз Мәһәммәд әлейһүссәләмин һүзуруна үзү гара кәләчәкдир. Биә дин вә шәрһәт әлми ләзимдыр, вәсәлам. Мабағи әлмлар шейтан әлмидир. Онлардан гачын, вүчүдунузу чәһәннәм одундан горуюн»...

Бунун тәсириә Тифлиسدәки әзәр-байчанлылары чоху ушагларыны рус дилиндә ачылымыш мәктәбләрә гоймайыб, көһнә моллаханага көндәрдиләр.

Бир күн Исмайыл дайымын арвады Сәкинә бизә кәлди. Енә Молла һәсәндән сөз ачыб деди:

— Бизим эвдан дөрд-беш әв юхары сүнни мәсчидинә яхын палтар юан бир арвад олурду. Галын палтарларымы мән она юдурдурдум. Уч-дөрд күн әвәл арвады чағырмаг үчүн эвинә кетдим. О, отуруб бир арвад илә сөһбәт эдирди. Сорудум, бу кимдир? Деди, бачымдыр, Молла һәсән ағанын эвиндә гуллуғ эләйр. Буну эшиндән кими арвады эәли кими яшымдым. Молла һәсәнин яшайшындан дүнялары данышды. Дейирди ки, Молла һәсәнин ики арвады вар. Бөйүк арвады Зүбәйдәни өзү илә бәрәбәр Ирандан кәтирибдир. Икинчи арвады Күләндәми Тифлиسدә алыбдыр. Арвадан бири сағла, бири солда, бизим Исмайыл кими ахмаглары союб көр нечә яшайыр.

Бир күн Исмайыл дайымкилә гонаг кетмишидик. Дайым бир сини пахлава биширтдириб олду илә бәрәкә ағанын эвинә кетмишиди. Бир аз сонра онлар гайытдылар.

Дайым олду үзүнү анама тутарат күлә-күлә:

— Биби, мән букүн атамн Молла һәсән ағасыны лап яхшы таныдым. О, молла дейил, лотудур! — деди. Дайымын ачыгланмасына бах-маярә о енә сөзүнә давам этди: — Бир сини пахлаваны бир баш онун эвинә апардым. Ағанын бөйүк арвады һәрәханадан кәлди, синини бошалда-бошалда дейирди: «Бир аз әддән зирәк олун, саат бешә кәрәк хәрәк һазыр олсун. Ағанын хасийәтинни билирсиниз ки, емәйинин вахтындан бир аз кечәндә эвдә гиямәт гопарыр».

Атамн тапшырығына көрә синини алыб ағанын отағына кирдим. Аға баш тәрәфдә дөшкәчә үстүндә отуруб данышыр, адамлар да дивар дибиндә соф кәңиб она гулағ асырдылар. Атам мәнн аға илә таныш эдиб: «Яхын кет, ағанын әл-ләриндән өп!» — деди. Мән яхынлашым, әввәлчә сәг әлини өлдүм. Сонра аға сол әлини узатды. Ону да өлдүм. О мәнә дигәтлә бахыб: «Аға Исмайыл, машаллах, синин бөйүк ағазәдәниз вар имиш» — деди, сонра сорущу ки: «Ағазәдәниз вәзифәси нәдир?» Атам баша дүшмәди, Молла һәсән аға хырдалайыб деди: «Сорущурам ки, олдунуз нә иш көрүр?» Атам чаваб верди ки: «Мәнә көмәк эдир».

— Ишкәлдә охумайыр ки?

— Йох, аға, охуорду, синин монзәндән сонра ишколадан чыхартдым.

О күлүмсәди. Севинә-севинә:

— Ай аллах ата-анана раһмәт эләсин, мүсәлман адамсан! — деди. Сонра сөһбәти дәйишиб енә монзәйә башлады: — Мәндән сизә вәсийәт: бу беш күнлүк дүня уймайын, гарлынызы һейванат вә һәшәрәт ювасы эләмәйин.

Дайым олду бу сөзләри дейиб бәрәкән күлдү. Сонра үзүнү атасына тутду:

— Ай ата, хорузун гуйругу көрүңүр: өзү эвдә һәр күн тоюгланбасыб ейир, амма сизә дейир ки, гарлынызы һәшәрәт ювасы эләмә-

йин. Белә адама лоту демәйиб, бәс нә дейрләр?

Дайым она енә бәрәк ачыгладды. Бу сөзләр дайым арвадынын лап үрөиндән иди.

— Лоту олмаса, кишинин вар-йохуну товлайыб әлиндән ала биләр-дими? Элә бил залым олду бизим кишини сәһр-чаду эләйиб. Пул әли-нә кәлән кими онун янына гачыр.

Молла һәсән ағанын биринчи арвадындан Аға Гәнбәр адлы бир олду вар иди, моллаханада охуорду. Сонра кимназия тәләбәләринин кейдикләри расми кейим бөйөнә о мактәбдә охумаг итәди. Аға разы олмады. Әркөйүн бөйүмүш Аға Гәнбәрә атасынын «йох» сөзү чох мәһнасы көрүндү. О, өз сөзүндә мөһкәм дуруб, һәр күн анасынын янында ағлайыр, өзүнү ерә вуруб: «Мән рус мәктәбиндә охуячағам» — дейирди. Анасы ағая нә гәдәр ялварыб-яхарырдыса, аға разы олмурду. Лакин Аға Гәнбәр дедииндән дәнмәди, атасындан кизли кимназия дәхил олду.

Атасы бу әһвалатдан хәбәр тутдуса да, даһа она бир сөз демәди.

Дайым олду бизә тез-тез кәләрди. Бир күн о, енә бизә кәлдиклә, сон заманлар анамын да Молла һәсән аға илә марәглалмаға башладығыны билдириндән:

— Биби, сәнә Молла һәсән ағадан данышым, — деди, — мән она лоту дейәндә атам ачыгланыр. О күн Әскәр ағанын олду Нәсрәддин илә күчәдә көрүшүк. Хош-беш, он бешдән сонра мәнә деди ки: «Сән ахмагсан, кимназиядан чыхдын. Одуру, Молла һәсән ағанын олду Аға Гәнбәр кимназияда охуор». Мән гулағларыма инанмадым. «О ки, русча билмир, кимназия нечә кирди?» — дейә сорущудум. Нәсрәддин күләрәк деди ки, Аға Гәнбәрин өзүнүн дедилишә көрә рус дилини она атасынын досту Мкртыч өйрәддибир.

Молла һәсән аға Күр чайы саһили яхынлығында бөйүк бир әв әдә вә аяләсилә бәрәбәр ора көчдү.

О. һәр ил бир-бириндән хәбәрсиз олан варлы мурдләрнинн газан-чындан хүмә-зәкат алып, бә'зән дә борч алыб гайтармырды. Бу мурдлар аңча инди-инди баша душүрдүләр ки, аға һәр ил онлардан алдыгы пулу нәйә хәрчләйришиш. Исмайыл дайымн дили ғысалмышды. Арвады дейрди:

— Сән бу Молла Һәсәнә пирым дейә яшымсан, бах, о, өзүна лечә күн ағлады, сәнә нечә күн ағлады. Сән ерли ола-ола, һәр ил о гәдәр пул газана-газана бир эв дә ала билмәдин. Чәһәннәм, һеч олмас һәччә кеңиб һачы Исмайыл олсайдын, енә дәрл ары иди. О сәни вә сәнин кимиләри союб өзүнә о чүр мүлк алды.

Исмайыл дайы даһа һеч бир сөз демирди.

Дайым оглунун да дили узанмышды. О да атасынын һәркәтләрини тәһгид эдәрәк дейрди:

— Ата, мән дәрәндә ки, о лотудур, сән чин атына миниб кейә галхырды. Онун сөзү илә мәнни кимназиядан чыхартдын. Амма өзү оглуну кимназияда охудар.

Исмайыл дайым хырда көзләрини кениш ачарат:

— Яландыр! — дейә бағырды.

— Ялан дейил, Әскәр аганын оглу Нәсрәддин дейрди ки, Аға Гәнбәр Мкртыч алды бир эрмәнишин эвиндә олур. Өз эвләринә кедәндә кимназия палтарыны чыхарыб архалыгыны кейбир, дәрәс кедәндә енә палтарыны дөйишир.

Дайымын арвады ериндән сәсләнди:

— Эвин йыхылысн киши, ушагымызы нечә бәдбәхт эләди.

Дейәсән «Молла Һәсән мәсәләси яваш-яваш ачыларды. Аталарың бир мәсәли вар: «Бизн чувалда киәлтмәк олмас». Молла Һәсәнни Мкртыч илә достлуғунун сәбаби ортал чыкды. Мә'лум олду ки, Молла Һәсән аға она вә бир чох башга алверчиләрә пул веририниш. Шейтан баадрда ялмыз Молла Һәсәндән сөһбәт кедир, онун һийләжәрлийиндәи вә адамлары нечә бөйүк мә-

һәрәтлә алдатмағындан данышыб күлүрдүләр. һамы дейрди: «Бу ки, лотудур!».

Молла Һәсән аганын бөйүк дүшмәнн арвадларә дуа язан Алтыбармаг Сейид иди. О, нечә дәфә Молла Һәсәнн янына кеңиб халгдан алдыгы хүмәдән она да вермәсини халиш этмишиди. Молла Һәсән һәмишә она: «Аға, мәнә хүмә верән йохдур ки, мән дә сизә пайлайым» — дейрди.

Алтыбармаг Сейид һәр ердә онун әлейһинә тәбәғат апарыб аганы бнабыр эдирди: «Ай мүсәлманлар! Гоюн дәрәсинә кирән бу ач гурд Күр ғырағындакы о бөйүк имарәти һансы пул илә алды? Алверчиләрә вексел илә он миңләрлә борч пулу һарадан верир? Инди онун һийләтору олан ики топ әмәмәсини бойнуна сарыйыб бу Шейтан базарда башы ашағы, башы жохары сүрүмәйә һаггымыз вар, я йох?»

О, һәр ердә чыхыш эдиб, Молла Һәсәнн тамамилә ифша эдирди. Чамаатын чоһу она гулаг асса да, «бу Алтыбармаг да өз чибшиданынын дәрдини чәкир» дөйәнләр дә олурду.

Бәләликлә бу ики пул һәриси бир-бирини көздән салмаға, өз чибләрини даһа чоһ доллурмаға чалышыр, аралыгда исә гара чамаат союлурду.

Молла Һәсән лоту чыхмыш, инди дә Алтыбармаг Сейид дөбә минмишиди.

★

Ени мәңзиләмдә гоңшуларымыздан Сәфи дайы вә онун арвады Нарыңкүл хала бизә даһа чоһ сәминни идиляр. Сәфи дайы, тез-тез атамла, Нарыңкүл хала да анамла сөһбәтә кәләрди. Фәрәч әминин арвады Гәмәр хала да ара-бир бизц яд эдирди. Гоңшумуз Фәрәч әми бурнунда даншыдығына көрә, она «тынтын Фәрәч» дейрдиляр. Бойдан чоһ ғысы иди. Быгы, саггалы олмағайды, ону едди-сәккиз яшында көк бир ушаға бәһәтмәк олларды. Чох лөвгә адам иди. Өзү дә Молла Һәсән аганын мурдләриндән иди. Һәр күн бәзәзә дүканыны баг-

дайыб мәсчидә кедәр, күнорта намазыны орада ғылар, аганын моизәләригә гулаг асыб эвә кәләрди. Арвады Гәмәрдән бир ғызы, бир дә оглу варды.

Гәмәр орта бойлу, арыг бир араад иди. О, өлкүн бахышыгы гара көзләриндән юхудан еничә оянмыш, я хәстәлидән тәзәчә галхмыш адамы хатырладырды. Һеч бир ери ағрымадыгы һалда йорғун адамлар кими тез-тез уфудлайыб сызылдамаға вардиш этмишиди.

Гәмәр халаны һарда тирсән, я, ғыш Күр ғырағында тапардын, О, һәр күн стәкан-һалбәкиләри, габ-гачагы апарыб Күр чайында саатларда юдурдан сонра, йорғун-арғын эвә гайыдарды.

Анам гоңшуларла сөһбәт этмәйи сәвәдри, Сөһбәт чоһ заман әрләрини хәсийәтиндән кедәрди. Гәмәр хала Фәрәч әмидән шикайәтләнәрди:

— О эһәр тулуғу, эһәрләмәкдә башга бир шей билмир. Эвә кәләндән сонра языг балаларымын даншыыб-күлмәйә нә чүрәти вар. Илан кими фысылда-фысылда галыпдан кирир, һеч кәсин үзүнә бахмайыб дөйимәк үчүн бир сөз, бир бәһанә ахтарыр: «Анам, мәним хөрәйими кәтир» дейә чығырыр. Сүфрә сәриб әмәйини габағына гоюрам; етнб гуртардыгда сонра габы әлнә этәләйиб: «Һәр күн бу ит ялыны емәкдән тәнкә колдик, Әмәлли-башлы хөрәк дә биширмәйи бачармырсан» дейиб сөйләмәйә башлайыр. Күндә ики аббасы үстүмә атыб кедир, мән бу ики аббася билмирәм нә биширим ки, аганын хошуна кәлсин. Билицән, о, дүкәнда гарыны доюруб кәлир, олур ки, хөрәкләримн байламир.

Фәрәчин бәзәзә туканын вар иди. Ондан парча алаылар һәмишә шикайәт эдиб дейрдиляр ки, өдчөндә парчаны чәкә-чәкә, аршыны гачыра-гачыра сатыр, беш аршында ярым аршың әжик верир.

Мән өзүм дә бунун шаһиди олдум. Бир күн Сәфи дайынын арвады Нарыңкүл, әминдән парчаны Гәмәрә кәстәриб нараам һалда деди:

— Ай Гәмәр, буна бах, Фәрәч әмидән беш аршың ләстик алмышам, үч чәрәк әжик кәлир.

— Мән һейләйим, ай ғыз, бу һадүрүстлүк онуа ганындадыр. Пул көрәндә дини-иманы да ядындан чыхыр.

Анам да эйвана чыхыб сөһбәтә гарышды:

— Эйби йохдур, намаз ғылан, оруч тутан кишидир. Аллаһ күнәһандән кечәр,— деди.

Нарыңкүл хала анамын кинайәсини баша дүшдү:

— Мейри бачы, дүкан ағзына гәдәр көнлиләрдә долудур. Дүкәнда бир алвер вар ки, даһа нә дейим. Мәнә белә кәф кедәндә, көр о азыгларә нә той тутур. Бу гәдәр ки, пул газаныр, бәс бунлар нә олур?

Гәмәр дәрлин-дәрлин чаваб верди:

— Нә билим, ай Нарыңкүл, сән ки, мәнимлә гапы гоңшусан, әр-арвад кими бир дәфә мәнимлә отуруб сөһбәт эләдийини көрмүсән? Онун ишиндәи шейтан да баш чыхара билмәз.

Бу сөһбәтдән хейли кечди. Бир күн һәйәтдә гоңшулар бир-бирәнә дөймишиди. һамы дейрди:

— Көрүнүр, бу тынтын Фәрәчин ялы чоһ дүшүб, гудурдублур. Гәмәр кими тәмизкар, әли-аяғлы, бишириб-дүшүрән арвадыны үстүнә бу ғырғыбурун Залханы нә ағыл илә алды. Бары ушағларындан утанайды.

— Өзү дә агбирчәк арвадын үстүнә ғыз алыб. Бу да намаз ғылан, бу да Һәсән аганын мурди!».

Гәмәр халанын нечә ағлайыб-сызладығыны көрдүкдә, мәнә Фәрәч әмийә гаршы бир инфрат һиссн ояды.

★

Залханы Гәмәр дә, ушағлары да дүшмән кими гаршыладылар. Гәмәр дә, ушағлары да Залханы диндир-мирдиляр. Бу гара кәзлү, саглам бәдәли ғыз—Залха сыхантыдан тәзликлә солду.

Фәрәч исә бу ишләрә әһәмиәйәт вермир, өз кейфини пәзмур, енә кәһнә гайда илә һәр сәһәр ики аббасы

хәрчлик гоюрду. Гәмәр бу пулдан он беш гөлик Залханнн үстүнә атыр, галан пулу өзләрннн хәрчләр йир вә Фәрәчин ахшамына һеч бир шей сахламырды.

Залха илк күндән Гәмәрнн һәрмәти я сахлайырды, ушагларына мәһәббәтлә янашыр, эвин ағыр ишләрннн өз үстүнә көтүрүрду. Гәмәрнн исә гаш-габагы һеч ачылмырды. Нәһайәт, Залха да ачыга дүшүб алинн агдан-гарая вурмады. Фәрәчин аилә һәятында дөзүмдәз бир вәзийәт яранды: эвләр сүпүрүлмәди, палтар юлмәды, хәрәк-чәрәк вахтында биширилмәди. Фәрәч бир нечә ахшам эвдә шамсыз ятды. Хейли сәбр әтди, көзләди. Күнүләр йола калмади.

Тынтын Фәрәчин, арвады сөйүб ачыламагдан башга, бөйүк бир чәзасы да, эвә хәрчлик вермәмәси иди. Бир нечә күн сонра тынтын Фәрәч бу «чәзаны» тәтбиг эдәрәк, эвә хәрчлик вермәдән кетди. Аилә ағыр вәзийәтә дүшду, Гәмәр чыкыш йолу ахтармага башлады. Ахырда бу гәра кәлдиләр ки, эв ишләрннн бир күн Гәмәр көрсүн, бир күн Залха.

Фәрәч эвдә һамыннн она итаәт әтмәсини тәләб эдирди. Бурунун алтында дейнмәйи, ловага-ловага данышмағыны ена давам әтдирилди. Онуң бу рәйфтарындан Залха да тәнкә кәлмишди.

Залханн, Фәрәчин деди-годулу эви сыхмага башлады. Үрәйини болшалтмаг, дәрдинн азалтмаг үчүн о, һәр күн гошуларга гачыб Гәмәрдәл, ушагларындан, хүсусән Фәрәчдән шикәят эдирди. Залха чох ширинди илә зарәфәтчыл бир кәлиң иди. Сон заманлар бизә дә тез-тез кәлирди.

Залханнн гошуларга кетмәси Гәмәрә хош кәлмирди. Одур ки, бир дәрә күнүсүнү һәдәләйәрәк деди:

— Гошулары кәзмәк дә тәә чылды? Булу Фәрәч биләсә сини эвдән толар.

— Каш говайды, мән аллаһдан истәйрәм,— дейә Залха гәт'и чаваб верди.

Вахт доланды, ләкин Залханн эвдән говмаг тынтын Фәрәчин һеч а-

лына да кәлмәди. Әтиятч үзүндәз кәлиб бу гырмызысаггала гул олмуш кәлди гызы, гәфәсә салынмыш гуш кими чырпына-чырпына галды. Сага дөнәндә күнүсүнү, сола дөнәндә чалбаш әриннн юмуруна раст кәлиди. Атам-анам да, гошуларымыз да бу фәчиәйә бикәнә галдылар. Бир дә ки, нә дейә биләрдиләр? Көһнә дүнияны гануну белә иди!

Һамымыз палаз үстүндә отуруб саг аягымызы ирәли уздыр, ушаглардан бири сайырды: «Ийнә-ийнә, учу дүймә, бал-баллыча, баллы кечи, гоз агачы, готур кечи, һонпан-һушпан, йырәл-йыртыл, су ич, гуртул». Ахырынчы кәлмә кимин аяғында гуртарса, аяғыны чәкәрди. Бу гайда илә ахыра кимин аягы орталыгда галсайды, о, башыны әйир, биз дә әлләрнимизи бир-биринни үстүндә онун белинә гоюб сорушардыг: «Әл үстүндә кимин али?»... Ушаг суала дүзкүн чаваб верә билмәйәндә һамымыз явашча әлимиз онун белинә вуруб дейирдик: «Галдырын, вуру, яландыр! Галдырын, вурун, яландыр!» Онуң бу гайда илә давам эдәрди.

Иорулана гәдәр ойнар, сонра отуруб сөһбәт эдәрдик. Тынтын Фәрәчин мәнмилә яшыд оғлу Әскәр, моллаханлада охуорду. Бир дәрә ена оюндан сонра сөһбәт эдәркән мән онун нә үчүн моллаханлада охуудуғуну сорушдум, о, атагы кими өзүңү чәкәрәк чаваб верди:

— Атам дейир ки, һансы эвдә рус иктабы, рус мәктәбиндә охуйн олса, ора мәланкә кирмәз!

— Мәнним атам да молладыр. Бәс нә үчүн мәнн рус мәктәбиндә охуорду?

— Әскәр өввалки төврүнү позмады: — Соннн атам Молла һәсон агадан чох билмир ки? Бу сөзү атам Молла һәсон ага дейиб. Бир дә ки, рус мәктәбиндә охуйлар гураны охуй билмирләр. Мән бу ил гураны гуртарырам, сән гурандан һеч бир кәлмә дә охуй билмирән.

— Ялап дейирсән, мән гуран да охуй билирәм, китаб да

О мәнә инанмады. Дейишмәмиз узанды. Әскәр галхыб эвләрннн гачды, бир аздан сонра гуран көтүрүб кәлди.

— Ди оху, көрүм,— деди.

Мән гураны һөччәләйә-һөччәләйә охудум. О, һейрәтлә үзүмә бахды, сонра гураны әлимдән чәкиб өзү охуду.

Мән она рус мәктәбиндәки ганун-гайдада данышдым. Әскәр исә моллаханлада она верилән чәзалардан шикәйләнди, һисс әтдим ки, языг лап чана доймушдур.

Әскәр бә'ән эвә аглая-аглая кәлир, молланнн онун аягларыны фәлгәйә салыб дөйдүйүнү яна-яна анасына сөйләрди. Гәмәр хала оғлунун гызармыш аягларына бахыб, моллая гарга-гарга дейинир вә Фәрәчин архасынча: «Бу залым оғлу оғул-ушаг гәдри дә билмир. Көзүнә ағы-гарасы бир оғлу вар, ону да белә зүлм илә охуорду» дейирди. Әскәр сызылда-сызылда анасына ялварырды ки, ону да мән охуудум мәктәбә гойсуңлар, Гәмәр хала нечә дәрә Фәрәч әмийә ялварыб Әскәр дә рус мәктәбинә гоймасыны хәлиш әтмишди. Фәрәч әми үз-көзүнү туршударга: «Йох! Өз мәктәбинә кәдәчәк!» — дейә чаваб вермишди.

Әскәрдә моллахана гаршы олан һифрәт күндән-күнә артырды, О, һәр күн дәрәдән гайытдыгдан сонра моллаханлада баш верән һадисәләрдән мәнә данышырды.

Көһнә мәнәлдә мәктәбләрнн дәрбеш илә анчаг гуран охумаг вә бир гәдәр дә язы-позу өйрәдирди. Ушаглар әрәб кәлмәләриннн туту гушу кими әзбәрләйир, мәнәсыны исә аңламырдылар. Газандыглары «бийлиһин» мүгабилиндә онлар гураннн биринчи чүә'үнү гуртарандә моллая пул вә хәл'әт апарырдылар.

Моллаханаларда дәрә вермәк үсүлу чох ибтидан вә педагожи принципләри зидд бир шәкилдә гурлу мушду. Ушаглар һәсир үстүндә дәрә үстә чөкүр, гаршыларындаки китаблары учадан охуор, молла да алиһдә узду бир чубуг, оңларә нәзәрәт эдирди. һәр ахшам, дәрә гурта-

рана яхын ушаглары бир-бир чагырыб дәрәләринн охуор, билмәйәнләрә тәнбәһ эдәрәк фәлгәйә салыб аягларына чубуг вурурду.

Фәлгә илә тәнбәһ әтмәк моллаханаларда ән чох ябылмыш үсүллардан иди. Кичик яшлы ушаглардә мәктәбә, тәһсилә һифрәт оядан, ушагларын мәктәбдән гачмасына сәбәб олан фәлгәтә гол йоғунлуғунда, бир метр ярым узунлуғуда бир ағачдан ибарәт иди. Ортая яхын ики яндан галын кәндир кеңирлиһиш вә ағачын һәр тәрәфиндән бир ушаг тутурду. «Мүгәссир» ушағын аягларыны фәлгәтәнин ортасында олан кәндир ичиндә бурнда аяглары көйдә, бәдәнн ердә галырды. Молла исә чубугу ишә салырды.

Чарнәмин учгарларда маарифин инкишафына манә олмаг үчүн көрдүйү тәдбирләрә, руһаниләринн ени тәһсил үсүдуна гаршы апардыглары мүбаризәйә бахмайраг, XIX әрин 80—90-чы илләрнндә «үсүлн-чәдид» адалан мәктәбләрнн сайы илдән-илә артырды. Халгда элмә, маарифә оянан һәвәс, Русия али мәктәбләрнндә вә Гори муәллиминн семинариясында тәһсил алыб кәлән габагыда муәллимләр ени үсүллу мәктәбләрнн мөһкәмләнмәсин, дини мәктәбләрнн ифүзүдә дүшмәси үчүн шәрәит ярадырды. «Рус-татар мәктәбләрн» адалан бу тәһсил очаглары дәрә үсүлу әтибарилә моллаханаларда зидд иди. Бу мәктәбләрдә тамәнилә ени дәрәсликәр охуор, дәрәдәр исә рус дилиндә апарылырды. Ана дили дәрәсләри бөйүк рус мүтәфәккири Ушинскинин педагожи принципләри илә язылмыш «Вәтән дили» вә «Ушаг бағчасы» кими дәрәсликәр әсәсында кеңирлирди.

Ләкин рус-татар мәктәбләрнн айры-айры моллар тәрәфиндән ачылан вә феода-луһани муфкурәсинн тәһлим эдән моллаханалары тамәнилә сыхыншыра билмирди. Моллаханалар һәм чарнәмин мә'мурылар, һәм дә ерли мүртәмәләр тәрәфиндән бәрәк мүдәфиә эдилдири. Чүнки бу мәктәбләр ушагларда дини тәһсүсү тәрбийә әтмәкә чарнәмин учгарлар-

да чәһаләтү вә фанатизми мөһкәм-лөтмөк сясәтинә хидмәт эдирди. Ушагларын, һәр сәһәр дәрс башлаһанда эрәб дилиндә падишаһ һаггында молланьн сәлбәртәдтийн дуаны охумасы, онун эәлтәттинийн узун илләр яшамасыны арзу әтмәси дә моллаханаларын мөвчүд сясия гурулуша нә дәрәчәдә бағлы олдугуну көстәрирди. Анчаг чаризмин вә ерли мұһафизәкарларын чидд-чәндләринә баһмаярәг моллаханалар, руһани мәктәпләри, мәдрәсәләр кет-кедә йүфүздан дүшүр, габагчыл адамлар өз балаларыны бу мәктәпләрә вермәкдән имтина эдирдиләр.

☆

Тынтан Фәрәч илә бир артырмада яшаян гоһшүмүз Сәфи дайы, учабойлу, ири көвдәли, сағлам вә хошсифәт бир киши иди. Чаванлыгдә о тез-тез күләшәрмиш. Аслан пәнчәси кими ири, гүввәтли бармагларыны кимин яхасына, я кәмәринә кечирсә, бир анда галдырыб ерә вурармыш. Тифлисдә онун габагына чыһаг пәһливан чоһ аз иди. Шәһәрдә һамы ону тәһийр, сефир, һөрмәтини сахлайырды.

Сәфи дайының Күлбала адлы һийрми яшында бир оғлу вә Үлкәр адлы он дөрд яшында бир ғызны варды. Күлбала адлы сивифли мәктәбин дөрдүнчү сивифини гуртардылар анда сонра, атасы она өз сәнәтнин өйрәтмәк үчүн дүкана апарды. Онун Мискәр күчәсиндә кичик бир дүканы варды. Оғлу Күлбала илә чалышыб газан, күйүм, сии, долча вә мис кәса гайырыб сатырдылар.

Сәфи дайының яшы алынни кечмишдә дә, бу вахта гәдәр мәсчидә кедиб намаз ғылмамышды. Чоһ зарәфәтчыл вә хошсәһбәт олдугундә һамы ону сефирди.

Бир күн дүкәд сәһибләри аһшам намазыны ғылмаг үчүн мәсчидә кәдәркәи, ону дә чоһ севидий чайханадан чыһарыб есләриңә апармаг иләтәдиләр. Сәфи дайы чоһ яварды. Баш гутмалы, Сәфи дайы күчлә яһа гуртармаға чалышды, еңә бир шей чыһмады. һай-күйә маһәлләниң бүтүн адамлары күчәйә чыһдылар.

О күдән сонра һәр кими көнлу олмайн бир ишә мөчбүр әтсәйдиләр, чамаат: «Сәфи дайыны намаза апарырлар»—дейә бу сөзләри зәрб-мәсәл кими ишләдиләр.

Сәфи дайы күнүну хош, әйләнчәли кечирмәйи севән адамды. Бир гонагылыда о, көзәл гармон чалан кими танымыш, һүсейн илә таныш олмуш, онунла достлашмышды. Сон заманлар һүсейн ара-бир Сәфи дайының эвинә кәлиб-кедирди. Тынтан Фәрәчин ғызы Товусу көрдүкдән сонра исе Сәфи дайының эвинә даһа да тез-тез кәлмәйә башлады. һайәтдә һамы, о чүмләдән Фәрәчин ғызы Товус да онун чалыб-охумагына ашиг олмушду. Товусун он дөрд яшы варды. Бу ғыз о гәдәр көзәл иди ки, баханлар көзләриңи ондан айырмаг истәмирди. һайәт арвадлары дейдиләр: «Тынтан Фәрәчдән дә белә ғыз! һәлә ғызлар булағындә су ичәндән сонра көр нә ғыз олачаг, бәхтәәрини додаглары элә бил гүдрәтәдән яраныб». Товус һүсейнни охумагына гулағ асмаг үчүн кәләндә о, чоһ чошур, әлиндәки гармону элә һәвәслә чалырды ки...

Һүсейннә белә чоһмасының сәбәбини артыг һайәтдә һамы дуймушду. Арвадлар пычылдашырдылар: «Һүсейн Товусу вурулуб. Анчаг гудурған Фәрәч она ғыз вермәз!»

Һүсейн Сәфи дайыкәлә кәләндә чоһ вахт әйвандә чалыб охуяр вә бүтүн гоһшулар гапыа чыһыб тамаша дурардылар. Гәмәр хала да тамаша чыһарды. Дейәсон белә бир оғланың она күрәкәң олмаг истәмсәндән һеч дә наразы дейилди.

Товус шәһ вә ойнаг бир ғыз иди. Мугисийә дәрви мәһәббәти варды, һүсейнни гармонуну сәсини эшидән дә аяглары бир-биринә доллаша-доллаша гачар, охунан маһнылары өйрәнәр, сөзләриңи әзбәрләйәрди.

Сон заманлар: һүсейн илә Товус мәсәләси Гәмәр халаны да дүшүндүрмәйә башламышды. О биләрдә ки, шәһрәтпәрәст, нуһарәст Фәрәч, Товус кими көзәл ғызны гармончалан һүсейнә вермәз. Буна күрә дә арвад, ғызы бир даһа һүсей-

нин чалдығы һавалара гулағ асмаға бурахмады.

Товусун ғызы күл гөнчәси кими еничә ачылмаға башлаян үзүндә кәдәр көк салды. һүсейн исе, онуну итирмиш овчу кими бир мүддәт һайәтә, гапыа көз кәздирди, күнләр өтдү, о, бир даһа Товусу көрмәди. Онун шәһ, ойнаг һавалар чалаг гармону бирдән-бирә инләмәйә башлады.

Молла һәссән әмин иди ки, мүрили Фәрәч онун һеч бир сөзүндән чыһмаз. Буна көрә дә хейли вахтдан бәри, бейиндә доландырдығыны она ачаркәң чәтинлик чәкмәди.

Бир күн о, мәсчидә тез кәлиб пәһи-мәһбәрәд Фәрәчин йолуну көзәлди. Фәрәч мәсчидә кирән кими Молла һәссән ону янына чағырды. Бир аз о ян-бу яндән данышдыгдан сонра моллаға ғыз вериб, гоһун олмағын савабындән сөз ачды, гурандә бир нечә айә кәтирди. Нәһайәт, Фәрәчин ғызы Товусу алмаг истәдийини сөйләди.

Тынтан Фәрәч, бир ан белә дүшүмәдән:

— Баш үстә, аға, он ғызым да ола сизә гурбандыр!—дейә чаваб верди.

Молла һәссән «ириндән гәнбәргүлу чыһар» дейә ишч тәләсдириб әртәси күнү кабин кәсди вә бир-ики күнә ғызы кәтирмәк фикриндә олдугуну сөйләди. Фәрәч әтирәз әтмәди. Бир кечә Молла һәссәнни бөйүк арвады Зүбәйдә фәйтән илә ғызы эвинә кәтириб моллаға ташыырды. Бу иши Фәрәч о гәдәр кизлән тутду ки, һеч гоһшуларын да, о чүмләдән Сәфи дайының да хәбәри олмады.

Бу заман һүсейн Ғызыл һачи кәдлинә тоя апармышдылар. Мүәллимиз һәр күн онун адны охуяб сивиф дәфтәриндә ғыйб язырды. Көрүнүр ки, ону кәдлә зорла сахламышдылар.

Бир күн әйвандә һүсейнни сәси учалды; әлиндә гармон, Товусының әйванына яһмәлләһарәг тынтан Фәрәчин вә Молла һәссәнни архасынча гәзәбли-гәзәбли данышырды:

— Сән өз ғызыны бәдбәхт әләдин. Сәфи киши! Молла һәссән молла дейил, лотудур, баш кәсәндир.

Әйвандә көрүнән тынтан Фәрәчин көзү кәлләсинә чыһды.

— Әйә, башындән бөйүк данышма! Онун сөзү сәнин әгзына сығмаз!

— Молла һәссәнни гәйнәтәси олмаг вә һөрмәт газанмаг үчүн Товус кими ғызы о гоча шейтана сатдын, Фәрәч киши! Ғызыны сатан ата мәним көзүмдә һәр шәйдән алчагдыр.—Һүсейн чыһыб кетди, бир дә һайәтдә көрүнмәди...

Молла һәссән он дөрд яшы Товусу алдыгдан сонра, Алтыбармаг Сейид ону яман һәчв әтмишди. һейф ки, о һәчвдән яһлыз бир нечә бейт ядымда галмышдыр.

Күндә бир тоғлу кәләр, кейфиңи саз әйлә, Товус,

Кәсәчәм онлары албат, сәнә гурбан бу кечә.

Әтнин чыз-быз әдиб тавада бүрян әдәрик,

Вермәрик гоһшуларә кәллә-пачадан бу кечә.

Он ики яшда ғыз олмаз, кирир он үч яшына,

Оңә һәмдәм олачаг ғылды о хортдан бу кечә.

Бу һәчв чоһ узун, һәм дә чоһ биһәбирчәсинә язылмышды. Сәфи дайы белә һәчвләрини дүшкүнү олдугу үчүн, буны да алдә әдиб әзбәрләмишди. Лакин һүсейнни кечирдийн изтирәб она чоһ бәрк тәсир әтмишди. О, һәр чүр васитә илә һүсейнә тәсәдди вермәйә чалышырды. һүсейнн исе әртәг оху даһа дәймәшди, Одур ки, үзүнү Сәфи дайы тугуб деди:

— Сәфи дайы, бу әлдән мән даһа һәмшәлик кетмәкн олдум. Она көрә изи вер, сон сөзүмү дейиб кедим.

Һүсейн гармону бағрына басыб дилләндирди. Әлә яныгы чалыб охуорду ки, бүтүн гоһшулар ону һалыа янырды.

Ашиг гаралы гойма,
Овчу мәралы гойма,
Охун сипәмдә галды,
Өлдүр, арталы гойма!

Мәһәrrәм айының (ничри илинин 1-чи айы) илк он күнү бүтүн мүсәлман Шәрғи шиәләриндә олдугу кими, Тифлисдә ашаған азербайҗанлыларын һөятиндә да әл агыр вә фәчиәли күнләр олуруду. Ислам дининин халглар үчүн кәтирдийи мүсәбәт вә фәләкәтләри айдын тәсәввүр әтмәх үчүн бу он күн кифайәт эдәрди. Тәсәдуфи дейил ки, Шәрғин, о чүмәдән Азербайҗанын габаҗыл оғуллары, әдәбиятымызын М. Ф. Ахундов, Ч. Мәммәдгулузадә, М. Ә. Сабир кими бөйүк синалары һәмишә, мәһәrrәмляйин халгын бойнуна күчлә кеҗирилмиш, онун инкишафынә мане олан бир әдәт олдугуну көстәрир вә белә мүртәчә дини әһәналәрә атәш ачырдылар. Һәлә 1898-чи илдә бөйүк рус язгычысы М. Горки Тифлисә кәләркән мәһәrrәмлик күнләри ичра әдләһә һадисәләри өз көзләрилә көрмүш вә «Шиәләрин байрамы» адлы мәгаләсиндә көрдүйү дөһшәтләри тәсвир эдәрәк язмышды:

«Әли! Һүсейн!

— Әли!—дейә олар бир ағыздан багырып, онларын дөһшәтли шаллағлары һавада выйылдыраг, чыһяг чийинләринә дүшүр вә әзәләләрин дағылдырады.

—Һүсә...сейн!—Енидән шаллағлар һаваян вә чанлы бәдәни кәсир.

Горхунч вә нифрәтәмиз бир ярыш башланыр... Һавая курултулу бир сәх яйлыр; фанатизмин ганлы һөкмранлыгы илә әзәб-әзийәтләрә мәһәббәт бәсләһән инсанлар охуну вә мүгәддәсләрин адыны чәкир, ағылларыны итирмәк дәрәҗәсинә гәдәр һөйчәнләмиш тамашачылар, ислам дининә мәнәсуб оланлар да юмрутлары илә синаләринә вүрүрләр... Дәлилик дәрәҗәсинә гәлжәмиш һөйчән кет-кәдә йүксәлир... инсанлар әзийәт чәкмәк әһтирасна яныр, даһа кәсир әзәбләр ахтарырлар; әзләринә әзәб вермәкдән дойманмиш бу адамлар әлә бил өз әлләрилә бәдәләрини йиртмағ вә онун истя, буғланч парчаларыны ерлә ексән әтмәйә һазырдырлар. Бу инсанларда-

кы дәмир ирадәйә бахыр вә һейрәт әдирәси!»

Авам Тифлис әһли өз имамлары һесаб әтдикләри Һүсейнә бүтүн шиәләр кими белә матәм сахлайырдылар. Бу матәм мәрасими вәһшилийин сон һәдди һесаб олуна биләрдн. Мәһәrrәм айынын бириндән башлайыб гырк күн давам эдән бу мүддәт әрзиндә руһаниләрин фырылдағларына уймуш авам чамаат мәсҗидләрдә, тәкйәләрдә сина вүрүр, баш чыпыр, дәриләринә саячаг, гыфыл кеҗирир, өзләринә мин-бир әзәб верири, бундан зөвг алырдылар. Бүтүн бу дини оюнбазлыр иса, нәтиҗә әтибариндә мәрсийәханларын, мүфтәхор тәзийә мүбаширләринин чибләрини долдурмаға хидмәт әдирди.

Мәһәrrәмлик айы әслиндә арвадларын байрамы олуруду. Мәһәrrәмлик айының мәсҗидләрдә кеҗирилдиң үчүн оларла йғылыб сөһбәт әтмәйә ер тапылырды.

Мәсҗидин ашағы тәрәфиндә, үст гатда арвад вә ушағларла мәхәсү тахтадан гайрылмыш бөйүк бир айван вар иди. Орада отуруб тамаша әдлә арвадлары, кишиләр көрмәсин дейә, әиванын мәһәчәрләринә ағ пәрдә чәкилмишди. Мәнбәрдә молла монзә әдир, мәрсийәхан мәрсийә охурур, арвадлар исе юхарыда ширин-ширин сөһбәт әдир, сәсләри мәсҗиди басырды. Ашағыдан кишиләрин: «Ай аңалар, ай багылар, гоюң гулағымзә бир шей әшитсин, сиз бура сөһбәтә кәлибсиниз?»—дейә сәсләри әшидиләндә, әлә бил гурбаға көдүнә даш атылар, арвадларын бир ашмаға сәси кәсиләрди. Бир гәдәр сонра енә ширин сөһбәт, сәс-күй башланырды.

Мәсҗиддән башга айры-айры мәһәлләләрдә тәкйәләр төшкн олурур, бурида мәһәrrәмлик айының ичра әдирди. Һәр тәкйәнин башчысы өз тәкйәсини көзә сохуб әл газанмаг үчүн көздә сәсли һоһә охунлар вә мәрсийәхәлилар чағырырды. Сина вә зәңгир вүрән дөстәләрдә яхшы төшкн әтмәйә чалышыр, башга тәкйәләрлә бәһсә кирирди.

Ашурә күнү гәбристан яхынлығындыкы ачыглығда баш чапылырды.

Гәбристан ачыглығында башларыны әввәлчәдән гыркдырмыш, гара сәтиндәләр палтар кеҗиб боюнларына ағ кәфән кеҗирмиш кишиләр даянырды. Олар сағ әлләриндә хәнчәр, сол әлләрилә бир-биринин беллиндән тутур, хәнчәри һавада, башларынын үзәриндә ойнада-ойнада: «Шахсей, вахсей»—дейири, яваш яваш һәрәкәт әдирдиләр.

Әлләриндә ағач, дуран адамлар исе бу бәдхөт инсанлары горумаг мәсҗәдилә ағачлары онларын вүрдуглары хәнчәрләрини гаршысына уздырдылар.

Дәстәбашы уҗадан «я Һүсейн» дейиб хәнчәрлә башыны ярдығы заман, о бириләри дә «шахсей, вахсей, я Һүсейн!»—дейә башларыны ярмаға башлайыр, тамашачылар ағлайыр вә көз гаршысында дөһшәтли, гәллы бир сәһнә чанланырды.

Ашурә ахшамы тәкйәләрдә шәби башланырды. Куя Шүмүр адлы бириси Фәрат чайының йолуну кәсиб Имам Һүсейн вә онун әлҗәсини су-сузлуғдан вәдүрмәк истәйир.

Шүмүр ролуну азербайҗанлылардан һеч кәс ойнамаг истәмирди. Биң дәфә тәкйә бөйүйү яварыб, яхарыб бир әрмәнини Шүмүр ролуну ойнамаға разы сәтмишди. Әрмәни әһиндә дәмир кейим, башында дәмир папаг, әһиндә хәнчәр, суюн башында дурмушду. Она тапшырмишдылар ки, Имам Һүсейн әт үстүндә, тучағында кичик оғлу Әли Әсғәр, кәлиб су истәйәндә о, вермосни.

Имам Һүсейн ролуну ойнаян киши, Әли Әсғари гундағда икн әли үстүндә тутуб әт белиндә кәлир вә Шүмүр ролуну ойнаян әрмәнийә явардығда, әрмәнини үрәни юмшаламыш, долчаны су илә долдурараг «Имам Һүсейн!» вермиш: «Ал, вер ушаг яҗсин, монә, валлаһ, бу көпәк оғлу Кәләб Нәсиб әйрәтди»—дейә сәһнәдән чыхыб кетмишди. Тәкйәдә отуран чамаат ағламаг әвәзинә күлмәйә башламышды.

Тифлисдә ашурә күнүндән башлаяраг имамын гыркыла гәдәр төкйәләр давам әдир, әһсан верилрди.

Бир дәфә гәбристан мәһәлләсиндән чағырылан үч нәфәрин эвнинә үч хонча тутулуб көндөрлмишди. Хончалары апаранлар гәбристана яхыла көһнә бир күнбәзин яныдан кеҗәркән орадан «кәлирәм, кәлирәм!»—дейә сәс учалмыш, хонча апаранлар горхудан хончалары ерә гоюб гачмыш, әһвалаты дәстәбашыя данышмышдылар. Дәстәбашы онларә инанмайыб өзү кәлмиш, күнбәзә яхылашаркән һәмин сәс енә тәкрар әдләмишди. Бу ишнә сиррини өйрәнмәк үчүн сәһәр алағаранлығдан бир нечә нәфәр һәмин ерә кәлиб бир шей таппамыш, нәһайәт, күнбәзә кириб көрмүшдүләр ки, чолаг бир сейнд хончалары янына дүзүб, бирини иса тамам едикдән сонра ятмышдыр.

Гырк күндән сонра тәкйәләр бағланарды. Тәкйә хәрәкәтләри даданмыш руһани вә мүфтәхорларын етән күнләри яда салыб тәәсүфф әтмәләринә Тифлис чамааты истәһзә илә дейәрди:

«Кетди пилов, сынды белим вай, вай!

Ишкәнәдән чыхды әлим вай, вай!»

Мәһәrrәмлик күнләри авам халгын бир даһа вар-йохдан чыхмасына, союлмасына, мухталиф хәстәликләрини яһылмасына сәбәб олуруду.

Һәр ил март айынын 9-да (көһнә сәһилә) бүтүн халг новруз байрамасына гейд әдирди. Бу байрам, һәр шейдән әвәл тәһибәт байрамы иди. Халг бу байрамы һәр чүр дини байрам вә айындәрдән үстүә тутурады. Бу байрам күнүндән әтибарән баһар кириш һесаб олуноруду. Гышы олдунуҗ-очагысә кеҗирмиш йохсул чамаат ишчәләшән чөлләрдә ишләмәйә чыхырды.

Новруз байрамы азербайҗанлыларын һәлә исламийәтдән чоһ әвәл кеҗирдикләри байрам олмушду.

Һәтта Низами «Искәндәрнамә» поэмасында Нүшәбәдәни новруз байрамы күнү Искәндәри тогаг этдийини, тонгал галайыб сүфрәйә чешид ширин гойдугуну гейд эдир. Лакин сонралар, әсрләр кеңдикчә руһаниләр вә сәвәтларлар бу байрама башга рәңк вердиләр. Ону дәвләт-дәләрин зөвгүнә хидмәт эдән бир байрама чевирдиләр. Бунуңла белә бу байрам кеңиш халг күтләси тәрәфиндән енә дә тәбиғәт, баһар байрамы кими гейд эдиләрди. Ушаг-бөйүк тәзә палтарларыны кейир, сүфрәләрә чешид-чешид ширин дүзү-үр, гоһум-гардаш, дост-ашна үч күн бир-биринин эвинә байрам көрүшүнә келдирдиләр. Ахырынчы чәршәнбә кечәси бошгабалара мейвә гүрүсу гююр вә янларында кичик шамлар индирдылар. Байрам ахшамы тү-фәнк атыб тонгал галайдылар.

Сүфрә ачмаға күчү чатмаян йохсуллар вә онларын балалары новруз байрамынын аңчаг тамашачылары олурдулар, тәзә палтар кейиб күчәләрдә гырмызы юмурта дөйүшдүрчән варды ушагларына бахдыгча үрәклә, ри гана дөнүрдү.

Тифлисдә яшayan азербайчанлыларың чох һиссәсини күндәлик хәрчинни эдирдә әлдә эдән йохсуллар тәшкил эдиләр. Олур ки, новруз байрамы яхынлашанда бу аңләләрин дәрди, гәми бир гат да артырды. Өз балаларына тәзә палтар алмаға, сүфрә ачмаға имканы олмаян ата-аналар санки матәмә батырдылар.

Новруз байрамы йохсуллар үчүн белә фәрәһсиз кечән байрамлардан бири иди.

★

Мәңзилләримиздән чох хошума кәләни сонунчу дәрҗә көчдүйүмүз Варансов күчәсиндә элән Аллаһверди-бай Ядикаровун эви иди. Бу, без фабрикинә битишиң үч мәртәбәли бир бина иди. Үчүңчү гатда биз, икинчи гатда боғачылар яшайырды. Пәйчәрәләримиз вә күчә эйванымыз Варансов күчәсинә бахырды. Һәйәт-дә бөйүк тут агачлары варды. Һәйәт-тин сәғ тәрәфиндә без фабрикинни

гырмызы кәрпичдән уца дивары Күр чайына гәдәр узаныб кедирди.

Күрүн үзәриндә балыгчылар һәр күн гайыгларыны яваш-ываш үзү ашағы сүрә-сүрә тор атырдылар. Бәзән дә Күр чайы илә тахта-шал-бан вә башга шейләр дашыян бөйүк саллар ағыр-ағыр ахыб кедирди. Мән һәр күн саатларла Күрә, балыг, чыллара вә саллара тамаша этмәкдән доймурдум. Һәйәтә доғру узанан артырманын алт гатында бир нечә кичик, гаранлыг вә рүтүбәтли дахма варды. Бу дахмаларда Әкбәр, Ризван вә Гәдирәли адлы гоңшуларымыз яшайырдылар. Әкбәр әми гапычы иди, Гәдирәли күчәләрә даш дөшәйир, Ризван исә без фабрикиндә фәһлә иди. Әкбәр әми илә Гәдирәли Чәнуби Азәрбайчан кәндләриндән иди. Ризван исә Тифлисин яхынлыгындакы Тәкәлә кәндиндән иди.

Гапычы Әкбәр кишинин әлли яшы кечмиш, үз-көзү бөрүшүмүшдү. О, арыг, орта бойлу бир адам иди. Дар алыннда сәғ гашынын дүз үстүндән кечән дәрин чаныг ери вар иди. О, Һәйәт-бачаны, пилләкәнтләри сүпүрүб тәмизләдикдән сонра, артырман-ның мөһәбчәринә сөйкәнәр, башыны сәғ әли ичинә алараг кичик, әтрафи тырышларла өртүлүмүш хырда кәзләрини Күр чайына дикиб узун-узанды фикрә даларды. О нә дүшүнүрдү, мән билмирдим. Әкбәр әми һәмишә гәмли көнүңүрдү. Мәктәбдән гайыдыб Һәйәтдә сас-күйлә ойнамаға башладыгымыз вахт Әкбәр әминин гаш-габағы ачыларды. Биз атылыб-дүшдүкчә, дейиб, күлүб данышдыгча, о да бир ушаг кими севинәр, һәтта, бәзән оюнларда биз башчылыг эдәрди. Әкбәр әми артырмая сөйкәниб гәмли-гәмли дүшүнәндә Килас нәзә она дейәрди:

— Ай Әкбәр, сән әлди, гаш-габагыны саллама, нә олуб, едди гыз илә бир дамын алтында галмамысан ки!.. Гәмли адам көрәндә үрәйин ағрыйыр. Бош фикирләрдән бир шей чыхмаз.

Гәдирәли орта бойлу бир оғлан иди. О, айда он маната күчәләрә даш

дөшәйир, сәкиләри учуруб енидән тәмир эдирди. Бир аз узунсов сифәти, күнәшин истисиндән яныб мешин рәңки алмышды. Сейрәк, гыса кирпикләри арасында көй кәзләри чыраг кими янырды.

Ризван да чох ағыр күзәрән кечирди. Гәдирәли дә, Ризван да күндә он саат ишләйиб йорғун-арғын, эвә гайыдырдылар. Эһтијач онлары бир-биринә бағладыгдан, бу үч гоңшу бир аилә кими яшайырды. Онларың ағыр эһтијач ичәрисиндә яшадыглары үз-кәзләриндән, ямағлы көһнә палтарларындан бәли иди.

Килас нәзә орта бойлу, гараяныз, арыг бир арвад иди. Субай гоңшусу Гәдирәлинин, Әкбәрнин гайғысыны чәкәр, һамы илә ширин диллә, «гурбан олум, башына дөнүм», дейә данышар, артыг бели бүкүлмүш олса да, һамыя алиндән кәлән яхшылығы эдәрди. Сәһәрдән ахшамә гәдәр әлдә чалышар, хүсусән кәлини эвләрә палтар юмаға кәдәндә, эвин вә нәвәләринин бүтүн зөймәғи онун үстүнә төкүләрди. Бу диндар гары хәстәләндийи заманларда белә оруд-намазындан галмазды.

Гәдирәли Ризванын ушагларыны чох севирди. Хүсусилә бир яшлы гызыны гучағына алыб артырмада, Һәйәтдә охшая-охшая кәдирәрди.

Бир күн Килас нәзә она деди: —Оғлум, вахтын кечир, сән дә эвлән, оғул-ушаг атасы ол!

Килас нәзәнини бу сөзләри Гәдирәлинин дәрдини тәзәләди:

—Нәнәчан, Ризван көзүмүн габагындадыр. Беш баш күлфәти нечә сахладыгыны көрүрәҗ. Мән айда мөвәчнәмдән дөрд манат гәча ата-анамә көндәрирәм. Бу пул илә эвләниб арвад-ушаг сахламаг олар?.. Йох, йох, мән бу иши бачармарам.

Килас нәзә дәрдинә аһ чәкиб, дәрди-дәрди башыны йыргалады. —Эһ, оғлум, заманыңи үзү гәра олсун. Сизни кими чабан оғланлары ал-гол ачмаға гоймур.

★

Сөрн вә думанды бир яз сәһәри иди. Ятагымда узанмышдым. Гулаг-

ларымда һеч бир заман эшитмәд-лим дәһшәтли бир курулту сәсләнирди. Һаваның сәрилийиндән доған бир кәсаләт ичиндә, боғазыма гәдәр йорғана бүрүнәрәк, яры ояг, яры ятмыш һалда о курултуңу динлайыр, яваш-ываш нәфәс алараг еримдән галхмаг истәмйирдим. Гәфилдән: «Күр дашыб, Күр дашыб»,—дейә эшидилән Һәйәчанлы сәсдән дикин-дәлик атылдым. Палтарымы кейиниб тез Һәйәтә гачдым. Сүо бир ар-шын гәдәр галхмыш Күр чайынын курулту илә гаярла чырпылан боз далгалары узаг мешәләрдән, бағлардан гопарыб кәтирдийи голлу-бу-далгы агачлары гойнуна алыб апарырды. Базар күңү олдуғундан гоңшуларымыз, о чүмләдән Ризванла Гәдирәли дә ишә кетмәмишди. Онлар эвин Күрә бахан диварынын ди-биндә дуруб данышырдылар. Гәдирәли әлини Күрә сары узадараг деди:

—Бир аршын да галхса, Һәйәти сел басачаг.

Мән гапыч Һәйәтдән чыхдым. Күрүн һәр ики сәһилиндә учалан гаярларын үстү тамаша эдән ушагларла, кишиләрә, гадыңларла долу иди. Бирдән, Ризван аилә чайын юхары сыны кәстәрәрәк әсәби бир сәслә:

—Ора бахын, ора бахын!—деди.

Чайын ортасында бир дөйрмәңчы дахмасынын далгалар үстүндә йыргалана-йыргалана, яваш-ываш ашагыя доғру кәддийини көрдүк. Гәдирәли:

—Вай, языглар, ичиндә адамлар да вар!—деди.

Дахма, бир-биринә битишиң тирләрә бәнд эдиламишди. Тирләр бир-бириндән айрылсады, дахма о саат парчаланыб суя гәрг ола биларди. Онда вай дөйрмәңчынын һалына!

Һамы дәрин Һәйәчан ичиндә, әсәби кәркиликтә даныб бахыр, дахмадакы адамларын һалына янырды. Дахма kah сәғ, kah сәл тәрәфә әйләрәк, яваш-ываш ашагыя доғру кәлирди. Ризван Килас нәзәйә дөйрди:

—Күрүн кәмарында йохсул дөйрмәңчы дахмалары вар. Көрүңүр,

хөбөрлөрү олмайыб, сел бирден дахманы гопарыб чая атыб.

Ризван сөзүнү гуртармамышды ки, дахма тасадүфөн чая батмыш бир агачын шахларына тохунуб дайды. Намыда бир үмид севинчи догду.

Дахмадакы адамлар көрүнүрдүлөр. Онлар ата, ана өз бир ушагдан ибарет иди. Дэйирманчынын элээрини ойнада-ойнада нө исө гышгырыб көмөк истәмөси, горху өз дөшөт ичиндө баласыны каф багырына басыб, каф да һавая галдырага ишарө илө, «һеч олмаса буну гуртарын!» —демөк истәйөн ананын ялварышы ычгылы далгаларын курултусу арасындан айдынча эшидиллириди. Дахманын дамындакы пишийин мийолтусу, пөнчөрө бармагылыгы янында исламшык кәндирө багылы итин уламасы бу мөзәрәнин дөшөтүнн даһа да артырды. Гая үстүндөкы адамлардан бәзиләри һай-күй салыб гышгырып, бәзиләри аглайыр, анчаг һеч көс онлары бу фәләкәтдән гуртармага һәсарәт этмирди. Дахма бизим сәһилә хейли яхын иди.

Баягдан онларын һалына яныб аглаян Килас нәнә көз яшларынн элинин далы илө силә-силә:

—Ризван, нә дурмусан, сәнин кими үзкүчүнүн дуруб дахмагы айыб дейилди? Бу ердә онларын көмөйинә көрөк сән чатасан, —деди.

Ризван элини Килас нәнәнин чийинә гоыраг:

—Догру дейирсэн, аначан, онларын имдадына чатмаг ләзимдыр, — дейә бөгүг сәслә чаваб верди. —Анчаг көрөк бу гоншуларын палтар ичләрини бир-биринә мөһкөм баглайыб бир учуну тут агачына, о бир учуну да белима баглайым. Күр яман чошуб.

Килас нәнә енө көз яшларынн силә-силә:

—Саг од, оғлум, о чомөрд үрөйинә аяан гурбан, —деди.

Ризван Гәдирәли илө биркә, кәндирләри ачыб кәтирди. Әкбәр әми кәндирләрә бахыб: —Гиса кәлмәсә яхындыр, —деди. Гәдирәли мөсафәни көзәяри өлчөрөк:

—Кәләр, һәлә артыг да галар, — дейә чаваб верди.

Ризван кәндирин бир учуну тут агачына, о бир учуну да белинә баглайыб өзүнү чая атды.

—Аллаһ көмөйин олсун! —дейә һамы хейир-дуа верди. Килас нәнә исә элләри титрәйә-титрәйә нә исә пычылдады.

Дахмадакылар Ризванын онлары гуртармаг үчүн үзә-үзә кәлдийини көрүб севиндиләр. Ризван дахмая яхынлашмышды, анчаг, дейсән, бөрк йорулмушду. Голларынн яваш-яваш атырды. Намыдан чох Гәдирәли һөйәчанланырды. Дахмадакылар бөйүк үмид ичиндә Ризванын чатмасыны көзләйирдиләр. Ризван дахмая лап яхынлашанда сүрәтини артырды, сонра элләрини атыб тирлөрдән биринини учундан тутду. Дахмадакылар әйлиб, Ризвана көмөк эләдиләр. Ризван артыг онларын янында иди. Гоча дэйирманчы ону гучаглайыб дуз кими ялайырды.

—Килас нәнә, Ризван дахмая чатды, —дейә Гәдирәли севинчөк хөбәр верди.

Килас нәнә элләрини көйә галдырыб:

—Аллаһ үрөйинә көрә версин, оғул! —деди.

Гоншулар бөйүк мараг ичиндә тамаша эдирдиләр. Анам да, Мәшәди Пәри дә, гоншумуз боычлар да Ки, лас нәнәни мөзәммәт эдирдиләр:

—Гарыда үрөйә бах, көзүнүн ағыгарасы бир оғлуну селин агзына верир.

Ризван кәндирә белиндән ачыб дахманын ашагы тәрәфинә баглады өз эллилө бизә чөкмөйә ишарә этди. Гәдирәли өз Әкбәр әми кәндирин яваш-яваш чөкмөйә бәшиләдиләр. Һәтта Килас нәнә дә онларә көмөк эдирди. Дахма сәһилә яхынлашдыгча гоча күрчүнүн, онун аг саялы арвадынын, гызынын үмидлә парлаян үзләри даһа айдын көрүнүрдү.

Дахма сәһилә чатды. Ризван, арвада гучагындакы ушагы илө һөйәтә чыхмага көмөк эләди, сонра да дэйирманчыны чыхартды. Дахма ичин,

дәки исламшык көһнә йорган-дөшөйи өз башга шейдары көгүрүб бир-бир һөйәтә гойду. Гәдирәли Ризванын голундан тутуб чыхартдыгдан сонра онун элини Килас нәнәнин элине вериб күлө-күлө:

—Килас нәнә, ал, бу да сәнин оғлун, мән ону һүнәринн билмәсәй-дим, һеч разы олмаздым, —деди.

Дэйирманчы гырх беш-әлли яшларында бир киши иди. Дөшү сыргылы архалыгынын үстүндән көһнә күлөчө кейинмиш, башына ялары ейилмиш, гара дөрдән папаг гоймушду. Үст-башларындан өз йорган-дөшөкләриндән йохсулуг ягырды. Дэйирманчы агыр-агыр нәфәс алдыгдан сонра, Ризвана:

—Сәни көрүм, әй гардаш, дуняда һеч яман күр көрмөйсән! —деди.

Бүтүн гоншулар шүкүр эләйир, севинчләрини ифәтә эдирдиләр. Ахыра Килас нәнә дэйирманчынын гызыны гучагына алыб:

—Ризванын гонаглары бизә кедәчөк, —деди. —Касыб оладна нә олар, варыны верән утанмаз!

☆

Мән Күр чайынын сәһилиндә әлими суя салыб, кичик дашлары ойнатмагы чох севирдим. Анам исә мәнн Күр сәһилинә энмәйә гоймазды. О, чох забитәли өз һирәли гадын иди; бир сөзү ики олмазды. Одуз ки, анамдан бөрк горхардым. Ара-бир эвдә онун хошуна кәлмәйән бир иш көрәндә, о, ачыгылап үстүма һүчүм этдийн заман тез гачыб, шиләкәкләри энәрәк өзүмү һөйәтә салардым. О далымча кәлиб мәнн һәдлөләйәр: «Яхшы, өзә кәләрсән!» дейәрди. Мән ашагыдан она: «Һалә ки, тута билмәдн», —дейиб ачыг верәрдим. Чүрә-әтйиллийим сәбәбсиз дейилди; онун хасийәтинн билирдим. Беш дөңгә сопра һирән сояяр, өзә кәләндә һеч бир шей олмамшы кими мәнә бир сөз дәмәзди. Одуз ки, Мәшәди Пәри: «Мәһри ханымын элә бирчә атымлыг барыты вар», —дейәрди.

Бәли, мәнн һәр шейдән чох мәшгул элән Күр чайы иди. Шейх Сәһан дагы, Кәнчә багы, онун алт-үст тә-

рәфләриндәки дәрәләр, тәпәләр, дағлар, чомәләр бә мәнн аз мәшгул этмирди. Атамла, дайым өз дайым ушагларилә о ерләрн кәзиб долашмадыгын һәфтә олмазды. Бунларын һамысындан ушаг һиссийәтымы даһа чох охшаян, Тифлисн яхынлыгындакы Мухран дейилән отлау, чичөк-ли, сулу, мөшәли яйлаг иди. Һәр ил яй заманы, мал-тарасы олмаян йохсул кәндилләр яйлага көчмөйб аранда галан кәндилләрн инәкләрини көтүрәрәк, ягыны сәһибнә гайтармаг, айраныны исә өз ушаглары үчүн сахламаг шәртилә яйлага көчүр, орада һадыр гуруб яшайырдылар. Биз дә һәр ил яй тәгтийинн һәмнн Мухран адлы ердә, көчә алачыгларда кечирәрдик. Тәбиәтчә чох зонкин олан бу ерләрдән алдыгын тәссүрат өз хатирәләр «Көч» һекәймәдә тәсвир әдилмишдир.

☆

Бир күн һөйәтимиздәки тут агачы, на чыхмышдым. Яхын һөйәт гоншумуз һәсән дә о бирис тут агачында иди. Бачысы Айна ашагыдан бизә даш атырды. Бирдөң Айнанын һөйәчанлы сәси эшидилди:

—Әкбәр әми аглайыр!

Мән тез агачдан эниб артырмая тәрәф гачдым. Әкбәр әми доғрудан да ушаг кими аглайыр. Килас нәнә исә янында дуруб она үрәк-дирәк верирди. Онун нә үчүн ағладыгыны сорушага утандым. Килас нәнә:

—Әкбәр гардаш, башга чарә йохдур. Кет, ушаглары көтир, —дейирди.

Анам мәнә тапшырмышды ки, ики адам данышанда даһиньбу гулаг асма. Анчаг Әкбәр әминин ағламагы мәнн үрәйинн яндырды. Тез кедиб әһвалаты анама сөйлөдим. Анам илә артырмая чыхдыг. Килас нәнә анамы көрән кими мөсәләтин сөйләди:

—Букүн Әкбәр гардаш Ирандан мәктүб алыб. Ушаглары язырлар ки, аналары аллаһ рәһмәтинә кедиб. Киши дә чох гүссә эдир, ушагларынн дөрдүнн чәкир.

—Гой бизим киши кәлсин, бака бир чарә тапды, —дейә анам, Әкбәр әмибә тәсәлли верди.

Атам, Эжбәр эминин хәтрини чох истрәйрди. Нәмишә анама тапшырырды ки, «эвдә һазыр хәрәк оландә, Эжбәр эмини яддан чыхарма!»

Атам эвә кәлән кими анам, Эжбәр эминин башына кәлән фәчнәни она хәбәр верди. Атам Эжбәри янына чагырды. Эжбәр эми кәлди. Мән да бир аз кәнарда отуруб көзләрим онлара дикдим. Эжбәр эми дәриндән аһ чәкди:

— Әһ, ахунд эми, мәнним дәрлим чох бөйүкдүр, демәклә баша кәлмәк; кәндимиздә һислән-пислән, яры ач, яры тох, бир тәһәр доланырдыг. Кәнд наибини фәррашы мәнә көз вериб, ишыг вермирди. Каһ һәйәтимдән тоюгуму тутуб апарырды, каһ габагымы кәсиб: «Киши, тез ол, бир гыран вер»—дейиб сыхма-боғмая салырды. Вермәйәндә дә апарыб дама салырды. Каһ да мәнни биява апарыб һәфтәләрдә наибин зәмиһәндә ишләйрди. О харабада дәрди, ни сөйләмәйә бир адам тапмырсан,—гоча, әзилә гашындакы чапыгы кәстәриб—бах, бу да о намәрдән идикардыр. О фәррашын әлиңдән элә чана бойдум ки, ахырда ону өлдүрмәк фикринә дүшүдүм. Арвадим фикримни баша дүшүб мәнни мәзәм-мәт әләди: «Эжбәр, бу фикри башыңдан чыхарт. Өзүнү, балаларыңы әмүрлүк бәдбахт әләрән».—деди. Көрдүм, арвад доғру дейир. Чарәси галдым, әв-әшиһимдән дидәркин дүшүб Тифлисә кәлдим. Айда сәккиз манат алырам. Һәр ай беш манат ушагларә кәндәйрдим. Бүкүн ушагларамдан кағыз алышмам ки, анымәз өлдү, башысз галмышыг, ачыг, өзүнү бизә етир. Инди мән башыма нә күл төкүм? Нәйнан кәдим?»

Эжбәр эми сусуду. Урайым Эжбәр эминин фәчнәсинә таб кәтирмәди, көзләрим долду. Тез анымын янына гәчтүм. Эжбәр эми кәндәндә сонра анам да, мән дә атамның янына кәлдик. Атам йола дүшмәк үчүн Эжбәр эмигә он беш манат вердйини сөйләди.

Һәмнин күнүн сәһәрә, Эжбәр эми Чоуби Азарбайчана өз доғма кәнди-

нә йола дүшмүшдү. О кәндә бизим хәбәримиз олмамшыды.

Килас нәнә күнләри сайыр, сәбир-сизликлә Эжбәр эминин йолуну кәзләйрди. Бир ай кечди, Эжбәр эмидән һеч бир хәбәр-әтәр олмады.

Бир күн ушагларла бирликдә һәйәтдә ойнайырдым. Бир дә нә көрдүм? Эжбәр эми, янында ики оғлу, әлләриндә бағлама, һәйәтә кирди.

— Эжбәр эми кәлди, Эжбәр эми кәлди!—дәйә һаһымыз бир ағыздан гышгырыз ону габагына йүйүрдүк. Сәсимизә Килас нәнә кәлди. Эжбәр эми илә көрүшүклән сонра оғланларны гучаглайыб өлдү. Эжбәр эминин көзләриндәкәи гүссәни охудугда исә о:

— Бунлар мәнним өз балаларымдыр, көз бөбәйим кими сахлаячагам,—деди.

Эжбәр эминин ушаглары кәләндән сонра һәйәтнимиз бир аз да шәһәндә. Ушагларын һәр икиси гарагаш, гаракәз оғланларды. Бөйүк гардашы чох ширин, сөһбәтчил вә зарәфәт-чыл иди. Чох һазырчавәз оғлан иди.

О, бизә Ирандакы һәятларымдан, фәррашларын әүмүндән данышарды. Бир дәфә онун дәрин бир гәзәб һисилә данышдыгы бир әһваләт һеч ядымдан чыхмаз.

— Бизим бир гоюнумуз, бирчә дә кечиниш варды. Гоюну баласы эркәк өлдүгүнә көрә сатыб хәрчләдик. Бир күн наибин узунбыг фәррашы кәлди ки, гоюнуу гүзүсү һаны? Анам деди ки, сатыб хәрчләмишик. О, кечини баласыны тутуб апармаг истәди. Анам оғлагын бир аягыңдан, мән дә әгләя-әгләя о бири аягыңдан тутуб: «Бу мәнним оғлагымдыр, вермирәм!»—дедим. О мәнни да, анымы да итәләйиб, оғлагымы кәтүрүб апарды. Һәр ики-үч күндән бир кәлиб каһ тоюг, юмурта истәйир, каһ да пул истәйирди. Атам бизн белә од ичиндә гоюб кетмишиди. Бир һәфтә сонра һәйәтдән гоюнумузу да, кечиниш дә оғурладылар. Фәрраш оғурлатмишиди. Галдыг ач-ялавач. Анам башлады онун-бунун палтарыны юмагә, гаравашыг әләмәйә. Сонра дә нахошлайыб өлдү.

...Һәйәтимиздәкәи үч йохсул әнләннин динч вә мейрибан долаңмагына һаһы гитбә эдирди. Килас нәнә бу үч әнләннин бүтүн зәһмәтини өз үзәричә кәтүрмүшдү. Һәр ким, «Килас нәнә» дәйә ону чагырса, «чан, башына дөнүм, кәлирәм», дәйә дәрһал йүйүрүрәү.

Ризванын зәһмәт һаггыңдан тез-тез тутулан чәримәләр, «маставай подрачкысының» һәр ай Гәдирәлинин маашыңдан үч манат кәсмәси, онсуз да чох йохсул һәят кечирән бу әнләләрин һәят тәрзини дөзүлмәз бир вәзйәтә салмышды. Бу инсанлар санки, аңчаг дәрәд вә гүссә үчүн яранмышдылар.

Ушагларыны кәтирдикдән сонра Эжбәр эминин вәзйәти даһа да ағырлашмышды.

Бу үч әнләннин дәрди Килас нәнәни әлдән салыр, онун әзйәтәни даһа артырырды.

Намуслә яшайыб өз зәһмәти һесабына долаңан зәһмәткешләрә, үрәйи бөйүк «кичик» адамларә тәлен бәхш этдйин мукәфәт бир парча чөрәк дәрди, гәм вә гүссә иди.

☆

Мәһәртәмлик тә'зиәләри башланмышды. Әрдәбилләрә тәкйәси зәһмизә яхын мәһәлләдә, йолу дар далаңдан кечән бөйүк бир һәйәтдә гурутмушду. Тәкйә гуртаран кими, адамлар бир-бирини бәса-бәса әнис сәһыдан дар далаңа чыхарма чалышардылар. Бу заман һәтта, аяг алтында галыб әзилән дә олурду.

О күн тәкйәбә Ризванын арвады Хәдичә, ушаглары вә гоча анысы Килас да кетмишиди. Тәкйә гуртардыгдан сонра Хәдичә ушагларының әлиңдән тутуб басырыгдан гуртармаг чан атырды. Килас нәнәни унутмушду. Гарыны чамаат сыха-сыха гашыдан дар далаңа чыхаранда о, өзүнү сахлә билмәйиб йыхылды, һүчүм илә далаңа чыхан адамлар, Килас нәнәни аяглары алтында басыб әздиләр. Бир аз сонра өлүм-зүлүм ону далаңдан күчәйә чыхардылар.

Хәдичә, Килас нәнәни күчә ағзында көзләйирди. Ону тагәтдән дүшмүш һалда көрәндә ирәли гачыб һәйәчанлы сәслә:

— Сәнә нә олду, ана?—дәйә сорушду. Килас нәнә чаваб верәчәк һалда дейилди. Ону ики киши гәчләры үстүндә кәтириб әвләринә гойдулар. Языг гарынын сол тәрәфдән ики габырчысы сынмышды. О, ағыр-ағыр күчлә нәфәс алырды. Еу һәддәсәдән сонра Килас нәнә аңчаг ики күн яшады, үчүнчү күн вәфәт этди.

Килас нәнәнин өлүмү һаһы тә'бир әтмишиди. Бүтүн һәйәт матәмә батмышды. Ризван, Гәдирәли вә Эжбәр эми нәнәни басдырмаг үчүн һазырлыг көрүрдүләр. Ағламагдан көзләри гып-гырмызы олмуш Хәдичә тез-тез отага кириб-чыхарды. Эжбәр эминин оғланлары дүнәндән һәйәтдә көрүмүрдүләр. Артырмаг чыхыб Килас нәнәкини пәчәрәсиндән ичәри бахырдым. Хәдичә хала мәнни көрдүкдә хырылталы сәслә:

— Истакли нәнәниз өлдү, кәд, бала, сән дә онула көрүш!—дәйә әлиңдән тутуб мәнни ичәри апарды.

Килас нәнә тахтан үстүндә ямаглы гәра чаршабын алтында сәкитчә узатмышды. Нәвәләринин икиси дә онун башынын үзәриндә даяныб сәс-сизчә ағлайырдылар. Мән дә онлара яхылашдым.

Бирдән-бирә урайым долду. һәнкүр-һәнкүр ағладым. Эжбәр эминин оғланлары да һәнкүрмәйә башладылар.

Чох чәкмәди ки, Эжбәр эми, Ризван вә Гәдирәли бир табут кәтириб артырмаг гойдулар. Ушаглары отадан чыхарыб табуту ичәри апардылар. Бүтүн гоншулар ахыб кәлмишиди. Бир аз сонра Килас нәнәни табут ичиндә чыхардылар. Онун үстүнә енә гара, ямагы чаршаб салымышды. Һаһы бир ағыздан:

— Аллаһ рәһмәт әләсин!—дейирди.

Эжбәр эми ағләя-әгләя:

— Ай Килас бачы, сән етим-есир анысы идиң, әлләһ сәни да бизә чох көрдү. Балаларымы анадан етим гоймушду, нәнәдән дә етим гойду,

— дейиб аглады. Сонра яныгы бир ағы деди.

Табутун баш тарафиден Ризван-ла арвады Ходиче, аяг тарафиден да Экбэр эми илэ Гадирәли тутмушду. Табуту һайәтдән чыхаранда Экбэр эми өз ериня башга бир кишиһә верди. Өзү габага кечиб Ходиче халаны эвәз эләди. Биз ушаглар күчәйә гәдәр ону йола салдыг. Бизи гәбристанна кетмәйә гоймадылар. Килас нәздән айрыларкан Экбэр эминин оғланлары бирдән башларына-көзләринә вуруб шивәг гопардылар. Мән оңларә мане илмаг истадим, ләкин мәнн дә иш боғду, дизи үстә ерә чөкдүм. Кимсә лап гулагарымын динбилдә дейриди:

— Аллаһ рәһмәт эләсин, яхшы арвад иди, имам йолунда өлдү, онун ери чәһнәтдир!

Бу вахт икинчи бир сәс, әввалкинин әксинә, гәзәбли бир сәс дә эшидилди:

— Килас нәзәнн өлдүрән элә имам олдү. Бах, сизин о тәкйәһин олдү.

Бу, гармончу һүсейини сәси иди.

☆

Мән Тифлисдә охулдугум заман нә дәмбир йолу, нә дә гатар көрмүшдүм. Одуру ки, стансия кәләндә дә, гатара минәндә дә һәр шейә дәрә көзлә бахырдым, өзүмү ени бир әләмдә һисс эдирдим.

Гатарда пәнчәрә өнүндән айрылмырдым, тәкәрларин екинсәг тыгылтысы белә мәнә хош кәлирди.

Һәр стансия яхынлашанда паравозун түстү бураха-бураха зил сәслә фит вермәси дә, сонра дәстә-дәстә дуран миникләрин әлләриндә хурчун, бир-бирини итәләйә-итәләйә һай-күйлә вагонларә долүшмәси дә, ени марағлы бир мәнзәрә кими мәнә хош кәлирди. Кәндли арвадлар, ушаглар әлләриндә юмурта, тоюг соютмәси, сүд, гатын во мейвә сатырдылар. Бу үстү-башы чындыр, ямагы гадылар, мүштәри арха-сымича гачарар ялварырдылар. Мән ошлары пәнчәрәдән көрә билмирдим; аням бизи стансияларда ерә эһмәйә гоймурадү. Баазарлыгы бизим бәләхчимиз Мәшәди Пәри эдирди. Дәмбир

йолу боюнча раст кәлдийим кәндләрин үстү гамыш илә өртүлмүш, палчыг вә саман илә суванмыш, алач дахмалар да бу ерларин йохсуд сакинләри кими дәрәли вә кәдрәли көрүнүрдү. Гатар һәрәкәт этдикчә пәнчәрәдән бағларә, ағачларә, колларә вә уча дағларин әткәләринә гәдәр узанмыш боз чәлләрә тамаша эдир, Тифлисдә һәр ай кетдийимиз Мухран йағлыгы хатырлайырдым.

Телеграф ағачлары тез-тез архада галыб көздән итирди. Мәнә элә кәлирди ки, биз Бакыя, телеграф ағачлары исә Тифлисә кедир.

Икинчи күн Бакыя чатдыг. Атамн тапшырыгына көрә, бир танышмызын әвинә кетдик. Аням Хорасана чатмаға тәләсирди. Буна бахмайраг, танышмыз бизи үч күн гонаг сахлады. Дәрдүнчү күнү билет алыб көми илә Тәзә шәһәрә (Красноводскә) йола дүшдүк.

О вахта гәдәр дәниз көрәмийимиз. Хәзәр дәнизини яра-яра, мүхтәлим чәһәгләрә баш алыб кедән кәмләрә, көз ишләдикчә узанан әнкин дәннәз тамаша әтмәкдән доймурадүм.

Бу дәннәз сәйәһәти әввалчә аням да, бизи дә чох севиндирид. Ләкин бир-икки саат сонра иш дәйишди: дәннәз бизи барк тутду, һамынын үрәйи буланды, һәрә бир тәрәфә узады...

Тәзә шәһәрә чатан кими билет алыб Ашгабада һәрәкәт этдик.

Атамн Ашгабадда да танышы вармыш. Шәһәрә чатанда сорагласыб онун әвини танды.

Ашгабад чох исти иди. Кәлкәликдә белә адам тәр төкүрдү. Аням бизим хәстәләһәмийимиздән горхду. Мәшәди Пәрини көндәрлә Хорасана кетмәк үчүн фургон тутду.

Сәһәр тездән йола дүшдүк. Гочана чатанәдәк тәбиәтдәки екинсәглик мәнн сыхырды Гочандан сонра бағлар, ағачлыглар, яшыл чәмонликләр мәнн мәфтун этди. Дурбадамда кечәләдик. Бура тәбиәтчә көрдүймүз ерләрин һамысындан көзәл иди. Бүлбүлләрин сайы йох иди. Сәһәрәкшам сәс-сәсә вериб о гәдәр охуғдулар ки, инсан көзәл бир мусиги

динләйир кими һәзз алырды. Бу гәдәр аһәңкар мусигини мән һеч ердә эшитмәмишдим. О бүлбүлләри мән инди дә унутмамышам.

Йолларда тез-тез бөйүк дашларә тәсадүф эдирдик. Фургончу дейриди ки, куя бу дашлар да Имам Рзаны зиярәтә кедир. Аням вә Мәшәди Пәри дашларә бахыб ағлайырды. Мән исә фикримдә дашларын нечә һәрәкәт эдиб йол кетдикләрини дүшүнүрдүм.

Дәрдүнчү күн Хорасана чатдыг. Узагдан шәһәрин бөйүк дарвазасы көрүнүрдү. Бөйүк дарваздан Бала хиябан күчәсинә кирдикдән сонра, сағ вә сол тәрәфләрдә бир мәртәбәли, пәнчәрәсиз, алач эвләри, тозторпагы, чиркли күчәләри көрөндә, бу шәһәр һаггында әввалкә тәсәввүрүм айт-үст олдү.

Һәр шейдән чох дигтәтимн чәлб эдән мүхтәлим палтарда олан адамлар иди. Бә'зиләри башларанә тол узунлуғунда, юхары кетдикчә даралан мүхтәлим гара маһуддан папаг гоймуш, бә'зиләри дә кечә папагынын үстүндән шал сарымшыдылар. Чоһу яхасы ачыг, узун донә бөвзәйәһ палтар кейиниш, белләринә шал доламышды. Бурада көк, сағлам адам аз көзә дөйриди.

Мәшәди Пәри:

— Мәһри ханым, ора бах, Имам Рзанын гызыл күнбәзи көрүнүр.— дейиб бирдән ағлады.

— Чан, атам-анам сәнә гурбан! Бу чаным, ушагларым сәнә гурбан! — дейиб аням да әлләрини дөшүнә вуруб ағлады.

Мән каһ узагдан көрүнән гызыл күнбәзә, каһ да сәс-сәсә вериб ағлашан бу ики гадына бахдым. Бала хиябан күчәсиндә зәввар карвансарасына чатар-чатмаз, дәстә-дәстә диләңчиләр фургону һәр янсан әһәтә зәрәк:

— Мәшәди, гурбанәт шәвәм, нүл бүдәһ! — дейә, ялвармаға башладылар. Аням саһавәт әлиңчә ачыб һәр биринә бир гыран, ярым гыран нүл верди. Мәшәди Пәри деди:

— Мәһри ханым, бурда гарышганың сайы вар, диләңчинин сайы

йохдур. Сән белә башласан, бир күндә пуллар гуртарар.

Фургон зәввар карвансарасында даияди. Шейләримиз һамбала вериб, зиярәтчиләрин бә'зиләринин дүшәркә ери олан бир һачынын әвинә кәдик. Гачы илә арвады бизи чох сәминә гаршыладылар.

Һачынын эри узун вә гаранлыг бир даландә эвләширди. Даландан кечдикдән сонра пилләкәндә йкинчи мәртәбәйә галхмаг ләзим иди. Гачы, һәмнин пилләкәнин башында олан кичик бир отагы бошалтырыб бизә верди.

Отагларын алтында һайәтдә бир һовуз варды. Һәзз исти оlanda һачынын әйләси о һовузун янында палас салыб динчәләрди.

Һайәтни сол тәрәфиндәки галын диварын ортасында кичик бир гапы варды. Бу гапы су амбарына ачыларды. Сучулар ири тулутларә һәмнин амбардан һамыя су дашы-йырдылар.

Анам, Мәшәди Пәри илә биркә отагы салыгәйә салды. Кечәни ятдыг. Сәһәр чай ичдикдән сонра аням вә Мәшәди Пәри зиярәтә кетдиләр. Элдә дарыхдым, һачынын гоша оғланларыны чагырыб күчәйә чыхдым. Фарс ушаглары мәнн мәктәб формамы көрүнчә, әлләрини бир-биринә вуруб «фирәнки, фирәнки!» дейә күлүшдүләр. Һачынын оғланлары оңларә ачыгланды.

Күчәдә бир сәкидә отуруб сәһбәт эдирдик. Анамла Мәшәди Пәри кәлди, Мәһри көрүнчә аням һайәчан-ла:

— Тез эвә гайыт! — деди. Мән, анямнн нә үчүн белә һайәчанландығны аңламадан, онун әлиндән тутуб эвә гайытдым. Галыдан кирән кими, һачынын арвады:

— Зиярәтиниз гәбул олдун, Мәшәди ханым, — деди. — Инди сәнә Мәшәди ханым демәк олар, һә?.. Имамнн гәбрини яхшы зиярәт әдә билдими?

Анам динмәди:

— Мәшәди Пәри исә:

— Балаханым, — деди, — биз үстү өртүлү базардан кечәндә бир киши шаппыты илә ерә йыхылыб өлдү.

Адамлар башына йыгылып дейрилдер ки, ваба нахощдуу вар. Валлах, неч билмэдик ағаны нечэ зиярэт элэдик. Мәшәди ханым ушаглардан никоран галды, она көрә тез гайытды.

Балаханым чаваб верди:

— Һә, шәһәрдә ваба хәстәлийи вар. Күндә дөрд-беш адам өлүр. Дүниә йолдан тәзә кәлдийинизә көрә сизә демәдик ки, горхарсыныз.

Анамын чанына вәлвәлә дүшдү. О күндән бизи һәйәтдән байыра буррахмады. Ахшам үстү һачы да кәлди, ваба хәстәлийиндән данышыб әһтиятлы олмағымызы тапшырды.

Хәстәлик күндән-күнә шиддәтләнди. Варылар аиләләрини көтүрүб Күлүстан, Чағорөк вә Деһбар адды көндләрә гачырдылар. Бир саат сонра саламат галмаға неч кимин үмиди йох иди. Намы дейрди: «Хорасан әһалисини физг-фүчүрү ардығына көрә яллаһ бу баланы көндәрибдир. Күнәһсызлар да мүғәссирләрин одуна яһыр».

Хорасанда почта кәлән мәктүбләри эвләрә пайламырдылар. Һәр кәс өз мәктүбуну почтадан өзү алырды.

Бир ахшам һачы эвә кәләндә бизә атамдан бир мәктүб, бир дә телеграм кәтирди.

Телеграмда атам бизим әһвалымызы сорушурду. Мәктүбдә исә э, анама тәһлиф эдирди ки, Хорасанда ваба олдуғуна көрә, ушаглары да көтүрүб тез Тифлисә гайытсын. Анам:

— Бу бәлааны ичиндән мән ушагларымы көтүрүб йола чыха билмәрәм,— деди.

Мәшәди Пәри гайытмағ тәрәфдари иди. О, нә гәдәр чалышыса да, анамы разы сала билмәди. Бир айдан сонра бала совунду. Халг, дөһшәтли өлүмүн пәнчәсиндән гуртарык азла һәфәс алды.

Хорасанын дар, тозлу-торпагылы, чиркли күчәләри, палчыг вә самандла суланымыш күчә диварлары, хүсусән узуи, үстү өртүлү гарандыг далаңлары мәнни дарыхдырды. Пәнчәрәләри күчәлә ачылан бир эв белә йох иди. Чүңкә отагда кәзән арвад-

ушағы күчәдән кечән «намәһрәм» кишиләр көрә биләрдиләр.

Бир күн һачыдан сорушдум:

— Һачы әми, нә үчүн Хорасан эвләринин чоху үстү өртүлү, дар, га, раныг даланда тикилиб?

О чаваб верди:

— Оғлум, белә дейрләр ки, кечмишдә көчәри тайфалар кәлиб Хорасан әһлини чалыб-чалыб кедәрмиш, халг онларын горхусундан эвләрини далаңларда тикиб.

Хорасанын мәшһур күчәләри Бала хиябанла Пайин хиябан иди. Бу ики хиябан арасында Имам Рзанын сәһни ерләширди. Бала хиябан күчәсинин ортасындан, буланыг сулу бир чай ахыб сәһнә, орадан да Пайин хиябанә кечирди. Дүканчылар дүканларыны сүпүрүб тоз-торағы бу чай атыр. Гәрибә иди ки, әлләрини, аягларыны да бурада ююрдулар. Намаз вахты дәстәмәзы да орада алырдылар.

Кетдикчә Хорасан мәни ийрәндирди.

☆

Ваба заманы һачыны ушаглары моллаханая кетмирдиләр. Фәләкәт өтүшдүкдән сонра һачы оғланлары илә биркә мәни дә Молла Әлинин моллаханасына көндәри.

Моллахананын дөһшәтсизнә һәсир салынымышды Ушаглар дивар диябиндә, өз эвләриндән кәтирдикләри кичик дөһшәкчә үзәриндә отурурдулар. Молла Әли һәр ушаға төк-төк чагырыр, чәрәкәдән, гурандан вә «Күлүстандан» сорушурду. Бүтүн дәрәләр гуртардыгдан сонра молла узуи чубугуну шаппылыты илә ерә вуруб:

— Дәрәләринизи һазырлайың!— деди. Онуи галын вә дөһшәтли сәси отағы бүрүдү.

Шакирдләр йыргалана-йыргалана, учадан сәс-сәсә вердиләр. Бу гатгарышыг сәсләрдән гулаг тутурурду.

Мән ердә дия үстүндә отурмаға адәт әтмәдиймдән, аягларым гырылдырды. Она көрә дә һәрдән гычларымы азча узалдырдым. Молла Әли буну сәзди, чубугу аягыма чәкиб гишгырды:

— Адам кими отур, мешәдән-заддан кәлмәмисән ки!

Мән намаз гыла билмирдим. Күн-орта заманы Молла Әли ушагларә чәмаат нәкәзи гылдырды. Ушаглар сәф чәкиб намаз гыланда мән дә онларла әйлиб галхырдым. Бу дөһә ушаглар башларыны ашағы әйөндә мән дә әйдим, анчаг һачы олдуғумдан тез галдырдым. Сән демә, ахырынчы дөһә баш әйөндә узуи бир дуа охумағ лазым имвиш.

Намаздан сонра Молла Әли мәни янына чағырды, ачыгылы-ачыгылы узумә бахыб:

— Кәдә, мәкәр сән адам ичиндә бөйүмәмисән? Намазы да әлә салырсаң?— дейг гишгырды.

— Молла, мән намазы һачан әлә салмышам?— дейг тәәччүбләндим.

— Намазда башыны нийә галдырсаң. Ач әлләрини!

Молла һәр алимә ики чубуг вурду. Агрыдан аз галды үрәйим хараб олсун. Өзүмү бир төһөр сахладым.

О күн Молла Әли бир башга ушағын аягларыны фәләгтәйә салаб бағырда-бағырда дейдү. Ахшам эвә кедәндә ағлайыб анама ялвардым ки, моллаханадан зәһмәт кедир, мән өз мәктәхимни истәйирәм.

Сабәһдан моллаханая кетмәдим.

Мәшәди Пәри Тифлисә гайытмаға тәләсирди. Һәр күн анама: «Мәшәди ханым, бәсдир, даһа кедәк!»— дейирди. Анам разы олмуруду. О һәр күн чаршабыны өртүб Имам Рзаны зиярәтә кедирди.

Бир ахшам һачы әми атамдан ено бир телеграм, бир дә мәктүб кәтирди. Атам әдди манат пул да көндөрмишди. Телеграмда вә мәктүбдә о, анамдан ушаглары да көтүрүб, тез гайытмасыны тәләб эдирди. Һачы әми дә кетмәйини мәсләһәт көрдү. «Языг эвдә корлуг чәкир»— деди. Анам ериндән тәрәпмәди.

Атамдан бир мәктүб да алды: «Арвад, ағлыны итирмә, Хорасан мәним ушагларымы хошбәхт эдә билмәз, Ушаглары тез кәтир. Мән онлары юмналинда охутмағ истәйирәм. Бир дә тәк ашяа билмирәм. Бу ка-

ғызы алан кими һәрәкәт әдин вә мәнә телеграм илә билдирин!»

Ләкин анам ено дә инадындан дөһмәди. Мән ағлыз бу вахт өйрәндим ки, һәлә Тифлисдә икән анамла атамнын арасында нә сәбәбләнсә ихтилаф дүшүбүшү. Анамын, бизи дә көтүрүб Хорасанә кәлмәкдә дә әсл мәғсәди ондан узаглашмағ, айрылмағ имвиш.

Анам, Тифлисә чан атан Мәшәди Пәрини йола салды.

Биз Хорасанда галыб охумалы олдуғ.

Мәшәди Пәри, анамын көндәрди-йи мәктүбу аларыб атама вермиш вә әһвалаты ачыб сөйләмишди. Атам бу дөһә сон дәрәчәдә ачыгылы бир мәктүб языб тез Тифлисә гайытмағымызы гәһи сурәтдә тәләб эдирди. Анам рәдд чавабы язды, бундан сонра атам бир әл бизә мәктүб язмады. Нәһайәт юмшәлыб Хорасанда галмағымыза разылыг верди.

Хорасан мәктәбләри мәним хошума кәлмирди Тифлисдәки ушагыг һөһтәм, мәктәб, ушагыгдан шәһәр, сөнәтә марағым олдуғундан бурада охуудум дини китаблар мәним мәһәзи әһтиячымы тә'мин эдә билмирди. Мән шаир олмағ арзусундә иди. Һәттә һамыдаг кизлини, чох чәгинликдә бир нечә гәзәд дә язмышым. О вахтадак әсәс фикримни фарс дилиндә олан китаблары охумаға вердим үчүн, иди мәәз Ләзәрбайчан дили вә әдәбиятыны өйрәнмәк лизым иди. Бир күн фикримни ачыб моллаханадан сонра кетдийим мәктәбин муаллими Мирзә Юсефә сөйләдим. О, тез аяға галхды. Дивардакы шәкафи ачыб, орадан ики китаб чыхартды. Китабын бирини вәргәләбә-вәргәләбә мәнә деди:

— Дили өйрәнмәк үчүн буну охумағ лазымдыр.

Сабәһдан о, мәно һәмни сәрф вә нәһи китабындан дәрә вермәйә башлады.

Мирзә Юсеф әлли-әлли беш ишларанда бир киши иди. Әсли Чәмуби Ләзәрбайчанлы Урмия шәһәриндәди. Өзүңү сонралар мәнә әһләт-

дыгына көрө о, Урмия мэдрәсәсиндә эвадчә моллалыга һазырлашырмыш. Ата-анасы вәфат этдикдән соңра, моллалыгдан хошланмадыгындан ата эвини сатып, тәһсилни артырмаг мәгсәдилә Мисрә кетимиш, орада бир нечә ил охуудгдан сәһира Багдада көчмүшдү. Багдадда Мүлкыййә мәктәбиндә фарс дили вә эдәбийяты мұәллими олмушду. Чох һирсли вә забитәли иди, Дейридиләр ки, о, Багдада икән бир күн мәктәб мүдир илә сөзә кәлир вә мәктәби атып кедир.

Атам Мирзә Юсифә мәктүб языб мәңи тапшырдыгдан соңра о, мәним дәрсләримә хусуси фикир верирди. Анам сон заманлар тез-тез онун эвиә кедир, соңра мұәллимин өзүну дә, арвал-ушагыны да көтүрүб эвимизә көтирди. Арамызда аңлә достлуғу башланмышды. Мирзә Юсифин арвады мәнә «ламад» дейрди.

Мирзә Юсиф эмли-билikli бир адам кими Хорасанадә шәһрәт тапмышды. Бир күн мән тәсадүфәй өйрәндим ки, онун шеһрдән дә башы чыкыр. Азәрбайчә дилиндә яздыгым бир гәзәли апарыб Мирзә Юсифә көстәрдим. Мирзә Юсиф диггәглә охуудгдан соңра гәзәли мәнә гайтарды:

— Абдулла, тәһин вар, Чалышсан, шаир оларсан,—деди.—Кет чалыш, бир шеһр языб кәтир.

Мән бир-ики ай һеч нә язамадым. Бир күн Крыловун «Сазидәләр» тәмсиллини фарсчә тәрчүмә эдиб, утани-утани Мирзә Юсифә көтүрдим. О, тәрчүмәни охуудгдан соңра һейрәтлә үзүмә бахыб сорушду:

—Буну сәһми язмышан?

Мән онун фикрини баша дүшмәйиб ифтихарла:

—Мұәллим, мән язмышам,—дедим.

О, тәмсилни бир дә охуудгдан соңра:

—Бу ки, лап Лафонтеһин тәмсилләринә бәһәйир!—деди. Мән вә сәһвини баша дүшүм.

—Мұәллим, бу мәңзүмә рус шаири Крыловдан тәрчүмәдир,—дедим.

Мирзә Юсиф гаш-габагыны салды:

—Мәнә де көрүм, сән фарссан, я азәрбайчәнлы?

—Әлбәттә азәрбайчәнлыям!

О гәһи бир сөслә:

—О һалда апар бу тәмсилни азәрбайчәнчә языб кәтир,—деди.

Чох чалышдым, ләкин мұәллимин тапшырыгына әмәл эдә билмәдәм.

Мән бу зәһфәтәһи бүтүн һөятүмдә илк дәфә о заман дәрк этдим. Күнләр, айлар кечдикчә, мән бу барәдә даһа чидди дүшүндүрдүм.

Бир нечә күн соңра Мирзә Юсиф онун тапшырыгына әмәл эдиб-этмәдийими сорушду. Мән өз ачизлийими бойнума алыб, үз истәдим. Аңчаг ара-бир гәзәл язмагдан да әл чәк мәдим. Һәттә өзүмә таһәллүс дә сечмишдим: Валәһ. Мирзә Юсифдән кизлин Крыловдан «Гурд вә пишәк», «Ики өкүз», «Меймун вә көзлүк», «Гарга вә пендир» тәмсилләрини дә фарс дилинә тәрчүмә этмишдим.

1920-чи илдә, фарс дилиндә яздыгым «Күлшәһни-эдәбийят» дәрслийиндә Крыловдан тәрчүмә этдийим бу тәмсилләри вермишәм. Аңчаг фарсчә биринчи тәрчүмә этдийим «Сазидәләр» тәмсилни чох ахтардым, тапылмадым.

★

Мән Хорасана өзүмлә бәрәбар русчә мүнәхәбәт китабы кәтирмишдим. Ахшамлар ара-бир Пушкиһини, Лермонтовун шеһрләрини вә Крыловун тәмсилләрини охуардым. Бир күн һачи русчә охуудугуу эшидиб, мәһи чагырды. Юхарыдан-ашагы ачыгы-ачыгы үзүмә бахыб кәскини сөслә:

—Абдулла, бура Хорасандыр, Тифлис дейли. Бурда русчә охумаг кунәһдыр!—деди.

Бир заман Тифлисдә ики аял яшамыш олан бу адамны бу гәдәр мөһнүмәтчи өлдүгүну билмирдим.

Мән бу сөздән соңра русчә мүнәхәбәти һәттә охуурдум. Оңун бу сөзү аһамыи хошуна кәлмәһиши. Чүнки атам да мәктүб-

ларында мәнә русчәны яддан чыхармамагы тапшырмышды.

Амма һачи бу тапшырыгы нәзәрә алмырды. О, бизим һәр ишимизә гарышырды.

Биз дәрсләримизи кечәләр лампа ишыгына һазырлайырдыг. Башга ки, таблар да охуурдуг. Ени китаблар алыб охумагымыз үчүн анам пүл сиркәһирди. Бизим белә чалышмагымыз һачыны нараһат эдирди. Ени китаблар көзүңә саташыдыга о, эвдә галмагал галдырырды. Һәттә, бир дәфә мәһимлә хыялыг эдән оғланларыны дәйдү.

★

Русия сәфәрәтханасына табе олан телеграфханада Әлжәбәр бәй адлы бир адам ишләйирди. Анама гоһумлуғу чатырды, Байрам күнләриндә илдә ики-үч дәфә рәһми кеймдә бизи көрмәйә кәлир вә һәр кәләнә Ираның, әлчә дә Хорасанын керилиһини, орадаки чиркиликләри ачыб көстөрән сөһбәтләр эдирди. Әлжәбәр бәй сиясәтдән сөһбәт ачмагы чох сеһирди. Онун мүстәмләкәһи инкилис һөкүмәтиңә дәрин иһфрәти варды. Һалымызы, вәзийәтимизи сорушдугдан соңра, чох вахт о, Инкилтәр мүстәмләкәһиләрини сиясәтиндән данышырды. Бир дәфә Әлжәбәр бәй базардан алдыгым тәзә чидли гиураны эһимдә көрүб деди:

—Шәрг милләтләриниң ән бөйүк дүшмәни индики гәскәр инкилис һөкүмәтидир. О, түлкү сиясәтлә һаманын эвини йыхыр. Бу гураалары чап этдириб Иранә яймагдә мәгсәд мутәһәссәб, диндар вә чаһил Иран чамаатының көзләриндә өзләрини ислам динина дәст көстөрмәк вә бу һийлә илә халгын әтибарына гәзанмагдыр. Гәб-җаһач үстүндә Нәсирәддин вә Мүзәффәрәддин шаһың шәкилләрини чәкдириб яймагдә мәгсәд илә Иран һөкүмәтиңә өзүңүң «дәст» өлдүгүну билдирмәкдир. Бу һийланиң Инкилтәрә үчүн һәм сияси, һәм дә итисәди чәһәтдән бөйүк әһәмийәти вардыр. Бу йолла Тһһран һөкүмәти Гәрб һөкүмәтләриниң, хусусән Америкә илә инкилисни эһиндә бир оюнчага чеврилир.

О бери тәрәфдән Гәрб дөвләтләри сатгын вәзирләр вәситәсилә Ираны гиймәтли тәһин сәртәвәләрини әлләриңә кечирир, һасил этдикләри маллары кәтириб бурада сатыр, бу йолла Иран итисәдийәтиңү позур, халгын тәрәгүт вә инкишафынә мане олуурлар. Өзләрини ислам дининә дәст көстөрән бу агалар, Иран чамааты арасында дин вә мәһәб дүшмәнчилиһи тәрәт-мәк үчүн миһләрә мисонер һазырлайырлар. Бу мисонерләр бир мүддәт хусуси мәктәбләрдә ени яратмыш өлдүглары мәһәбләри әтрафлы өйрәнир, соңра һансы дилә мукәммәл өйрәнишсә, ону һәм ин дилә данышан өлкәйә көндәрирләр. Иран баһизми, христиһандыгы яһи мисонерләрдә долуудр.

—Әлжәбәр әһи, һеч баһилиһи гәбул эдәһләр олуруму?

—Әлбәттә, бу торлары элә мәһәрәтлә гурурлар ки, дүшән олур. Өвәлчөлдән сатын алынмыш бир нечә нәфәр һәм ин мәһәби гәбул этмишди. Соңра бу шәхсләр баһилиһи Ирандә яймага башламыш вә әтрафларына хейли тәрәфдар топлая билмишидләр. Ләкин Иран халгы ичәрисиндә ағыллы, көзү ачыг адамлар да аз дейли. Онлар бә'зән «буһлар пуд илә сатын алынмыш хаһиләрдир»—дейә мисонер вә баһизми тәрәфдарларыны иһша эдәрләр. Тәк баһизми дейли, Ирандә вә Гафгаз мүсәламалары ичидә зүһүр эдән мәһәбләри һамысыны бу мисонерләр тохуубду.

Ер үзүндә әң эһкин әһкәләрдән сайылан Һиндистаны данма бир мүстәмләкә һәм ин эһиндә сахлая билмәк үчүн инкилис һөкүмәти һәм бир фитәә гурур. Һиндистан эһалисини чогу буддә мәһәбидә, азы илә ислам динидәләр. Буддә мәһәбидә мәһәсүб оланларла мүсәламалар достлашыб бирләшмәһиләр дейә, инкилисләр онларни араларына ғыргын вә иһфаг сәләрилар. Инкилис сиясәтини баша дүшүб һәр ики мәһәбә мәһәсүб халглар арасында бирлик яратмаг истәһән, халгын көзүңү ачмаг истә-

Ян шүүрлу адамлар исә тәғиб олу- нур, мүхтәлиф йолларла мәһв эди- лриләр. Бу яхындарда дини байрам- лардан бириндә мүсәлманлар әллә- риндә байраг күчәләрдә нумайиш эдәркән, Гиндистанда идарә эдән инкилис һакими: «Ислам байрағы әйилмәз! Мүсәлманларын нумайиш байраглары әйилмәмәк үчүн күчә- ләрдә онларла мане олан телеграф вә телефон сымләри кәсилсин!» дә- йә әмр вермишди. Инкилисләр белә һийләләрлә авам чамаатын көзүнә тоз уфүрмәйә, будда мәһәббәтә мәнсуб оланларла мүсәлманлар ары- сында нифаг салмаға чалышырлар.

Әләкбәр бәй өз сөһбәтләриндә Русиядан, сун Шаргәдә, сиясәт вә тичарәтиндән дә данышырды. Чар Русиясынын мүстәмләкәчилик сиясә- тини баша дүшмәйән Әләкбәр бәй, Русияны Инкилтәрәйи гаршы гоюр, онун малларынын кейфиәтәтини тә- рифләйрди. Лакин Инкилтәрәнин мүстәмләкәчилик сиясәтинә гаршы онун нифрәти сонсуз иди.

Бу адам бизә кәлиб-кәтдикчә мән, дә ени фикриләр доғурур, мән бә- йүк мәсәләләр һаггында дүшүнмәйә башлайырдым.

☆

Бир күн әвмизин янындакы су амбарынын габагында сәс-күй гол- ду. Тез амбар тәрәфә гачдым, адамлар ығышыб су амбарынын ичинә бахырды. «Нә олуб?»—дәйә сорушудум. Мә'лум олду ки, гоча бир сучу тулуғуну долдураркән, пиллә- кәвләр яш олдуғундан аяғы сүрү- шүб амбара дүшүмүш вә үзмәк бил- мәдийиндән, боғулуб суюн дибинә батмышдыр. Бу хәбәр бүтүн мәһә- ләйә яйылды. Даһа амбардан су апармадылар. һәмнин хәбәр бир ай сонра һөкүмәт идарәләринә дә чат- ды. Амбарын гагысына ғыфыл вур- дулар. Гапы бир ай да бағлы га- лды. Хейли сонра, амбар тәмизлә- ндйи заман дибиндән о гәдәр лил, палчыг вә зир-зибил чыхды ки, он- лары ачгаг ики күнә дашыя билди- ләр.

Һачынын кичик һөйәти, гаранлыг далаы, су амбары вә күчәләрин на-

тәмизлийи бизи чох дарыхдырдырды. Биз, Әрк мөһәлләсиндә тәзә мәнзә- ләг көчдүк. Көзләнилмәдән атам да кәлиб чыхды.

Мән Хорасана кәлдийимиз илк күндән кечән беш ил әрзиндә бәлкә дә илк дәфә иди ки, севинирдим.

☆

О заман Иранда шаһын сәрәнча- милә һәр вилайәт мәдаһлинин көрә гиймәт эдилиб мүйейүн шәхсләрә сатылдырды. Хорасан вилайәти дә мәркәз шәһәри вә она табе олан кәндләри илә бирликдә сатылмыш- ды. Бу вилайәти алан вали Асифүд- дөвлә шаһа вердийи пулу чыхармаг вә үстәлик ики гат газанмаг истади- йиндән, һәр кәнди башга бир шәхсә сатмышды. Озу шәһәри чалыб-чап- дығы кими, кәнд һакимләри дә кәндләри чалыб-чачырдылар.

Хорасанда валидән башга бир нечә «һөкүмәт нумайәндәси» дә вар- ды. Имам Рәзани һусуси әмлакыны, вар-дөвләтини идарә эдән мүтәвәл- ли дә, мүчтәһидләр вә онларын дәстәсиндән олан моллалар да бу шәһәрдә истадиқләрини эдирдиләр. Хорасанын мәшһур тачирләри, бә- йүк мә'мурлар, һәтта чәрәкчиләр мөһтәкирлик эдирдиләр. Яй заманы онлар бугданы вә одуну алыб ам- барларла долдурур, ун, бугда гыт- лашыб баһаланылығы заман чыхарыб баһа гиймәтә сатырдылар. Она кө- рә дә бә'зән чәрәкчиләр ун тапмыр, халг күнләрлә ачлыг чәкирди.

Бу шәһәрин адамлары чәнуби азәрбайчанлыларә нисбәтән даһа мөвһуматчы иди. Онлар бу ачлыга таб кәтриб сәбр эдир. «аллаһын бәләсыдыр, пис әмәлләрә көрә бизә мүбтәлә олубду»,—дәйирдиләр.

Лакин ачлыга нә гәдәр дөзмәк олар?! Халгы әлдән сәлдығы заман сәбр дә түкәнир, башы чаршабаы, үзү рубәндли Хорасан арвадлары әлләриндә даш, ағач, дәстә илә чәрәки дүканларына кәдиб, чәрәк таләб эдирдиләр. Чәрәкчи онлары көрүнчә гачыб кизләнмәйә мөчбур олур, арвадлар дүканы даша ба- сырдылар. Сонра да гапыны ғырыб,

дүкана, ун амбарына кириб аз-чо- х тапылдан уну бир-биринин әлиндән гапырдылар. Мөһтәкир тачирләрин, ағаларын амбарлары ағзында исә әлләри тапанчалы вә хәнчәрли адамлар дурдуғундан, чамаат о ам- барларла һүчүм әтмәкдән горхурду.

Гыш заманы яндырмаға бир пәр- ча одун да тапылмышдыр. Кәндләр- дән кәтирилән одуну мөһтәкирләр, һәлә кәндлиләр шәһәрә кирмәмиш алыб амбарларына долдурдулар.

Чәрәк гытлыгы, одун гытлыгы халгы фәлакәтә салмышды. Әлсиз- аягсыз вәлхәсүл кишиләр, аналар вә көрпә балалар һәм ач, һәм дә союғ- дан тигрәйә-тигрәйә ярымчан яша- йырдылар. Адамларын рәнки зә'- фәран кими сап-сары саралырды. Бойну армуд саплағы кими инчәл- миш кичик ушағлар бир дәри, бир сүмүк идиләр.

Иш о ерә чатырды ки, һәтта чәрәкчиләр унун ичинә гум да гатыр- дылар. Чәрәк аламын дишләри ара- шында ырчылдыларды.

Халгын яшайышы белә олдуғу һалда бүтүн мөһтәкирләр кейф чә- қирдиләр.

Шәһәр валиси күчәләрдән ат үс- тундә кечәркән ян-һөрәсиндәки фәр- рашлар, әлләриндә күмүшдән топ- пуз «раһ бүдәһид»¹—дәйә бағы- рыр, адамлары дивар дибинә итәлә- йирдиләр. Вәлү кәһнәлә ики гат олуб баш әйир, ерә мыхланмыш ки- ми һәркәтсиз галырдылар.

Ички шәриәтлә һарам олдуғун- дан, Хорасанда һамы кизлини ичир- ди. һәтта мүтәвәлли башындан тут- муш, зәвварларә зиярәт дуасы охунн сейидләр дә ичкийә алудә идиләр. Тирйәк, анаша дүшкүнләри шәһәр- дәки кизли тирйәкханаларә йығы- шыб, һушларыны итиринчәйә гәдәр тирйәк вә анаша чәкир, мәст олуб елу кими бир күндә галырдылар.

Әрк һәбсханасы тирйәк дүшкүн- ләриниң мәскәни иди. һәбсхананын өз ишчиләри дустағларә тирйәк са- тырдылар. һәбсханадан азад олу- нан адамлар артыг әмәк габилий-

йәтини итирир, дүканларын габа- ғында әл ачыб диләнирдиләр.

☆

Хорасанда өлүмә мөһкүм эдилән мүгәссирләри Пайиң хиябанда чәзә- ландырдырдылар. Мән баш кәсилмәк һаггында чох әшитмишдим, анчаг көрмәнишдим. Бир дәфә күнортә үстү мөхтәбдән чыхыб ушағларла бәрәбәр Пайиң хиябана кетдим. Буланыг сулу чайын о тәрәф-бу тәрәфи адамла долмушды. Биз дә марағланыб орая гачдым. Чайын сол тәрәфиндә бир кишинин голларыны үч началы ири бир көтүйә бағла- мышдылар. О, башыны ортадакы һачая даяйыб титрәйә-титрәйә, көз- ләрини каһ ачыр, каһ да юмурду. Онун башы үзәриндә ғырмызы кү- ләчә кейинмиш, ғыршағына ири бир ғылынч кечирмиш «һиргәзәб» дур- мушду. О, тамашачылардан пул йы- ғырды. Биз мүгәссирин ким олдуғу- ну, ону нә үчүн өлдүрмәк истадиқ- ләрини өйрәнмәк истайирдик. Пол- дашларымдан бири янындакы фар- дан сорушду:

— Әми, бу кишини нә үчүн өлдү- рүрләр?

Киши ушағы әлилә бәрк италә- йәрәк:

— Оғлан, радд ол бурадан! Сән бура нә үчүн сохулмусан?—дәди.

Миргәзәб пул йығыб ғыртарандан сонра ғылынчы ғынандан чыхарды. Бирдән ики бармағыны кишиниң бу- рун дешикләринә сохуб, башыны өзүнә тәрәф чәкди вә дәрһал ғылы- нчы кишинин боғазына чәкди, ган фышығды. Мән бу дәһшәтли мән- зәрәни көрдүкдә көзләрини юмуб өзүмү итирмиш һалда мөхтәбә гач- дым. Даһа нәләр олдуғуну билмә- дим... О күн чәрәк алмадығымдан, ахшам эвә ач ғаытдым. Урайим дөйүнүр, бәдәним әсирдән...

Орта әсрләрдән галма вәһишлик мән дәһшәтә кәтирмиш, сарыт- мышды.

☆

Хорасанын аб-һавасы агыр, күчә- ләри чиркли, сую натәмиз олдуғун- дан йада һәр нөв хәстәлик баш ве-

¹ Пол верни!—демаждир.

ридри. Одур ки, анам мени, элече да башга ушагларыны ай заманы күчөйө чыкмагдан, мейвө емөкдөн хуусун сөйлө горуурду. Буна бах-майраг бир ай мөн бөрк хөстөлөндим.

О ил бөзй йолухучу хөстөликлөр шөһөри бүрүмүшдү. Биз 1898-чи илин айыны Чагэрг адлы көндө ке-чирмөли олдуг.

Көблө Садыг адлы бир кишинин эвинде яшайырдыг. Бир күн сөһөр тездөн Көблө Садыгын эвинде гопан сөс-күйдөн ояныб тез эшик чых-дым.

Уча бойду, энли күрөкни саглан бир киши, Көблө Садыгын голундан тутуб:

— Дүш габагыма,—дейг ышгы-рып, анам исө о кишийг ялварырды: — Ай гардаш, о гачмыр ки, бизим хатиримизэ она мөһлөт вер.

Көнд хакими Сүбханверди хан инад элиб:

— Йох, мөһлөт верө билмэрэм!— дейрди.

Көблө Садыг көнд хакими Сүб-ханверди хандан өз онун көндө өз-башыналгы эдэн адаттыларындан элө сөзлөр данышмышды ки, мөндө о адамлары гаршы бир кин оянышды.

Ирали ерийиб үзүмү хана тутдум:

— Хан, биз гафгазлайыг, Русия төбөсөйик. Динчалмак үчүн бир ай бурда сизэ гонагыт. Амма сиз биринчи күндөн бизи инчитмөйө башла-йрысыңыз.

О мөни һейрөтлө сүзэрэк:

— Хейир, ага,—деди,—бизим си-зин илө ишимиз йохдур, истөйирси-низ бир ил галым.

— Бизим баг саһибимиз инчит-мөк—биз инчитмакдир.

Чаван бир огланын белэ гэт'и э'ти-разы, дейсөн хана хош кәлмөди. О, үз-көзүнү туршудуб:

— Ага,—деди,—өз көндимдөн вер-ки алмагым сизе нө үчүн нараһат элөйр? Вали һазрәтлери бу көндя мөна сатыб, инди пулуну истөйир. Көрөк бунлардан алыб верим, чи-бимдөн вермөйчөймө ки!.

Анам дилләнди:

— Валинин бу саат пула һеч эһ-тиячы йохдур. О пулу сиз бир-ики ай сонра да ала билерсиниз.

— Мөнә инди лазымдыр!—дейг һаким мырылданды. Көблө Садыгы габагына салыб апарды.

Көблө Садыг вар-йохунун аз гала һамысыны сатыгдан сонра азад ала билди. Чагэргин бүтүн көндилери бу вазийәтдә идилер.

Үст-башы чыр-чындырла өртүл-мүш бир көндлинин сөһбөтини һәлә дә унутмамышам. О, нагыл эдирди ки, һайәтиндәки кичик багчанын мөһсулу илө һәм һөкүмәт веркисини верир, һәм көндхуданын вә коханын «агызына бир шей атыр», һәм дә ил бою анләсини доландырды.

О дейрди:

— Биз Сүбханверди хандан төвәг-гә эләйирик ки, һәр ил веркинн биз-дән пайызда йыгсын. Бу гулагындан алыб о гулагына верир. Көндилери-нин багларыны элине кецириб, өз малы этмөк истөйир. Одур ки, көнд-истан эһли яза чыхан кими Сүбхан-верди хан көндә чумур, көзалты элә-дийг багы саһибини яхалайыб дей-ир ки, тез веркинн вер. Баг саһибни веркинн верө билмөйөндә хандан ики-үч ай мөһлөт истөйир. Сүбхан-верди хан разы олмайыб дейир:

«Йох, бу саат верөчөксөн. Көрөк мөн шөһөр валисинин һаггыны верәм». Элө ки, баг саһибни веркинн верө билмөди, онда хан көндхуданы, ко-ханы, көндин һачыларыны чагырт-дырып, багы истадийг кимн гиймәт эләйиб өз ихтиярына кецирип.

Мөн сорушдум ки, «бөс баглары эдлериңдән чыхан көндилер анла-ләрини нечө доландырдырлар?». О, ачы-ачы күлүмсөйәрэк: «Эһ,—деди,—бөс Хорасанда дөстө-дөстө зоввар-ларың далына дүшүб чөрөк пулу иста-йиб: дилчөчилери көрмөйбөсөн-ми?»

☆

Көндә ай ярым ишадыгдан сонра енә шөһәрә көчдүк. Мөн бурада ени-ени шейләр көрүр, өйрөнирдим.

Мүтәваллинин элигә гәрибә «бир-ләр» ярадылмышды. Мәсәлән, бир-гара даш варды, ушагы олмаан ар-

вадлар бу дашын алтындан кециб ушаг истөйирдилер.

Мөн Хорасандакы сайсыз-һесабы-сыз пирлери көрдүкдә, бунлара өз аләмимдә гәрибә бир ад вердим: мү-тәваллинин «пир фабрикасы». Бир күн мөктөбдә күнорта емөйинә чы-харкөн эшитдик ки, Имам Рзанын һөвәсинин гәбрини тапыблар. Кичик базары кециб гәбристана чатдыг. Бир дәрвиш бөйүк бир гәбрин атра-фына тамаша кәлмиш адамлары гадзырыб тәмизлөтдирди. Гәбр да-шынын үстүнү язысы силинмишди, анчаг тарихи охунурду.

Ики күн сонра дәрвиш гәбрин үс-түндә түрбө тикдирмиш, ичиндә исә шам яндырмышды. Зиярәтә кәлән адамлар дейрдиляр ки, куя гәбрдә эсрәллә ятан өлү дәрвишин йохсу-на кириб она демишди ки: «Нә вах-та гәдөр мөним гәбрим тоз-торпаг ичиндә галачаг? Мөн Имам Рзанын һөвәсийәм. Мөним гәбримин үс-түндө бу зибиллери тәмизлөт, гой мөни халг зиярәтә кәлсин». Дәрвиш йох-суну мүтәвалибашыя сөйлөмиш, о да адам көндәриб гәбрин үс-түндә-ки зибиллери тәмизлөтдирмишди.

Сонралар нагыл эдирдилер ки, һәм-ни дәрвиш ара-бир гәбристана кә-либ гәбрләрин үстүнү охуор, нә исә бир шей ахтарып. Бүкүл бир гәбрин үстүнү охуор, кечә исә «йоху» кө-рүр. Саһаб'элан эдир ки, филан гә-бир «пирдир».

Мөн мүтәвалибашы һаггында башга бир әһвалат да эшитмишдәм. Данышырдылар ки, Хорасан мүчтә-һидләриндән бири һарданса мүтә-валлинин шәрәб ичдинини вә эвиндә Имам Рзанын багларындан кәлән үзүмләрдән күпләрдә шәрәб һазыр-ладыгыны билир. Ону рүсвай эдиб халг ичиндә һөрмөтдән саламаг үчүн мүчтәһид мәсәләни өз мүридләрнә ачыб сөйлөйр. Мүчтәһидин тапшы-рыгы илө моллалар вә молланумалар мүтәвалибашынын эвинә гәфилдән бастың эдир вә амбардан догтуз күп чыхыр чыхардылар. Сөс-күй сала-сала күплери күчөйг чыхарт-дырыб чамаатын гаршысында нү-майиш этдирдикдән сонра мүтәвал-

лийг хәбәр көндәрирләр ки, кәлиб чыхыр күпләрини апарсың. О, күп-ләри апармага чөсәрәт этмөйиб, ча-маат арасында биабыр вә рүсвай олдугуна көрә вәзифәсиндән исте-фа вермөйә мөчүр олур.

Бу һадисә мәнсәб саһибләри вә дин һадимләри һаггында мөним дә тәсәввүрүмү көкүндән дөйишдирди.

☆

Узун айрылыгдан сонра доғма Тифлисә гайыдырам. Йол узуну үрөйим арамсыз чырпындырды. Тиф-лисдә көрөчөйим еһликлөрин мөнә нә чүр тә'сир эдөчөйини индидән дүймаг истөйирдим. Мөнә элө ко-лирди ки, инди бу шөһәр, орадакы адамлар, эв-эшигимиз, атам да бүс-бүтүн дөйишб башгалашмышлар. Ким билир, ушагыг достарым ин-ди һарададырлар, нә эдирләр? О мүн-һит мөнә нә гәдөр доғма олса да, элө билдирдим ки, мөн һәзәр бир мүд-дөт орада сыхылачагам. Бир сөзлө, үрөйимдә думанлы бир никоранчы-лыг варды. Чох гәрибәдир ки, Тиф-лисә бир-ики станция галмыш бу һайәчән вә никоранчылыгымын са-бөби көзләнилмөдөн ачылыб мөнә айдын олду. Анам өзүнә мөхсус һөсәсәлыгдә үзүмә бахды, сонра сөһ-бөтә башлады. Өйрөндим ки, анам бир ил бундан эввәл Хорасандан Тифлисә кәләркөн, мөним далымчә енә Хорасанга гайыданадәк бир мүд-дөт эвә баш салмамыш, атамла йо-ла кетмөдийиндән, гонум-гоншуда галмышдыр.

Анам дәрдли-дәрдли дейрди:

— Оғлум, мөним нечә ана олду-гуму һеч кәс билмәсә дә, сиз яхшы билирсиниз. Бүтүн өмрүм бою си-зин йолунузда күлүк вурдум. Мөн атана языб тапшырмышдым ки, эвләсини, чиз Тифлисә гайыданда аягымыза билдир олмасын. Амма онун алдыгы арвад динимдә дыр-пагларымла бечәриб етирдийим эв-эшигимдән мөнә айбырды. Кәлән күн атана дедим: «Сөнин чаван ар-вадын вар. Бундан сонра сәлдән мөнә вә ушагларыма һөрмөтдән башга һеч бир шей истөмирәм...»

Кунум да башлады мени хорлама-га... Эһ, огул, эвдә гайда йох, ганун йох, бөйүк кичийә, кичик бөйүяә гарышмышды. Эвдә гайда-ганун истәдим. Арвад буна дарылды, ачыгачыгына мәнә күнүчүлүк эләди. Күлдә дава салды. Мән атана дедим: «Арвалынын башына ағыл гой». О да чох далашды, вурешду, баша кәлмәди. Ахырда билирсэнми атан мәнә нә деди? Деди ки: «Сән эвин бөйүк арвадасын. Ханым кими отур, һеч бир ишә гарышма. Гой өзү бишириб, дүшүрүб, һәр иши өзү көрсүн. Яхшы дейибләр ки, нә йоғурдум, нә ялдым, һазырча көкә талдым». Дедим: «А киши, мән диншилә, дырнағымла эв-эшик гурум, инди о сәһиб олуб отурсун, мән узатган тамаша эләйим? Бу ола билмәз!» Атанын ахыр чавабы бу олду: «Мән нейләйим? Өз тәгсириндир, Ону лап букун атарам. Амма көрпә ушағлары вар, бәс онлары нейләйим?» Ахырда өз эвимдән чыхдым. Инди, оғлум, мән гардашларымын янында олурам.

Мән бунун белә олачагыны чоңдан билдирдим. Анамын бир чох яхшы сифәтләри вардыса, пис хасийәти дә аз дейилди. Чох дикбаш, рәжәт дүшкүнү, өз мәлиийини һәр шейдән йүксәк тутан, һирсли бир галын иди.

Ону сәһбәти мәним бүтүн варлыгымы сарытды. О, мәним кәдәрләндийими көрүб:

— Оғлум,— деди,— эсла фикир эләмә, мән һеч бир шей итирмәишәм. Сәнин кими огул бөйүтүмшәм. Яман күнүн өмүр аз олар. Букун сабаһ элин чөрәйә чатар, енә раһат ишарыг. Пислик енә пис алама галар.— Соңра алава этди:— Атан да бәк хәстәдир.

— Нә олуб?

— Урайн санчыр.

Артыг Тифлис көрүнүрдү. Бүтүн ушағлыг хатирәләрим көзләримин габагында чанланды, галбим кими

бу дәфә Тифлис дә кәдәрли вә гәм-ли көрүнүрдү. Шәһәрә яхынлашаркән дуйдугум тәәсүраты «Вәтәнә гайдыркән» адлы шә'римдә ифадә этмишәм.

Бакыдан чыханда атама телеграм вурмушдум. Стансияда бизи атам вә езнәмиз гаршылады. Көрүшдүк. Анам киши илә данышмырды. Атам мәнә өз эвинә, езнәмиз дә анамы бачымын эвинә апарды.

Атамкылдә мән ганады ғырыг бир гуш кими яшайырдым. Агры урәйим сыхырды. Сөз йох ки, мән атам да сеvir вә һөрмәт эдирдим. Анчаг анамы даһа ғызғын сеvirдим. Билмирәм она көрәми ки, бу чәфакеш гадын бизә һәм ата, һәм дә ана олмушду, я нә исә бир башга сәбәба көрә. О ана кими өз идрак вә шүүрула көрә аналыг вәзифәсини еринә етиришди. Мән ону көрмәйә кетдийим заман урәйим ачылыр вә бүтүн дәрдим и унудурдум.

Атам, доғрудан, бәк хәстә иди. Эсәб вә урәк хәстәлийн күндән-күна шидләтләнирди. Вәзийәти агыр олдуғундан һәким она һәтта иши атыб динчәлмәйи тәклиф этмишди. Инди мәнә бир тәрәфлән атамын, о бири тәрәфлән дә анамын дәрди алмышды. Мән, ата-анамын бу агыр күнләриндә онлары көмәк элә билмәйиб, әжинә, онларын үзәриндә йүк олдуғуму һәр күн, һәр саат һисс эләрәк, буна бир чара, бир тәдбир дүшүнүрдүм. Нәһайәт, анамла Бакыя көчүб муаллимлик этмәйә гәрар вердим. Бу фикримн эввалчә анама аңдым. О, чох севинди.

— Оғлум, белә бир иш көрсән мәнә голтугда яшамагдан гуртарарсан,— деди.

Соңра фикримн атама ачыб, Бакыя кетмәйә изи истәдим. Тифлисдә мәнә мүнәсиб бир иш олмадығындан атам да разы олду.

1900-чү илдә анамы да көтүрүб Бакыя кәлдим.

РЗА ШАҺВӘЛӘД

Үзүмчүләр

(Гейд дәфтәриндән)

Кечәнин гаранлығында көз-көзү көрмүрдү. Яғыш да кетдикчә күчләнирди. Сәмәд һәсәнов исә һеч нәһйә фикир вермәдән, фанар ишығында, өз бригадасынын үзвләринә сәһәләрә күбрә дағыздырыр, тәнәкләрин дибини белләтдирирди. Совхозда вәзийәт яхшы дейилди. Бағлар пис бечәрилмишди...

Кировабад кәнд тәсәррүфат институтуна гуртармыш ағраном Мухтар Әлиев, Сталин адына Ағдам үзүмчүлүк совхозуна директор тәғийн олунанда совхозда вәзийәт белә иди. Әлли биринчи илнн ғышы гапыны алдығына бахмаяраг, бурада һалә тәнәкләрин дибини белләмәйә еничә бәшләмишдиләр. Чәркәләрин арасы әкилмәмишди. Үзүм сәһәләринә пейин вә мәдәни күбрә дашынаммышды.

Мухтар Әлиев ишә һарадан бәшләячагыны бидмирди, йүз ғырх һектар үзүм сәһәси олан бөйүк бир тәсәррүфаты идарә этмәк чох чәтин иди. Совхозун партия тәшкилаты вә фәһлә комитәси она көмәйә кәлди. Онларын мәсләһәтләнә совхоз фәһләләринин истәһсалат мушавирәси чәғарылды вә вәзийәтдән чыхмаг үчүн стаханов айлығы элән олунду.

Одур ки, инди бригадир Сәмәд һәсәнов бу бир айда пайыз бечәрмәсини гуртармаг үчүн фанар ишығында да чалышырды. Һансы тәдбирли ишчинисә күндүздән гай алтына йағдығы кол-косу сәһәнин кәнарына кәтириб очаг галамишдиләр. Үшүйләләр тез-тез кәлиб әлләрини ода верир, овуцларыны бир-

биринә сүртүр, енидән иш үстүнә гайдырдылар...

Бәли, Мухтар Әлиев белә бир вәзийәттә ишә бәшләмишды. Инди о күнләри хатырларкән Мухтар сәкитчә: «Амма һәр һалда чәтинләйә үстүн кәлә билдик,— дейә күлүмсүнүр,— һәр һектардан 83,6 сентнер әвәзинә 131,7 сентнер мәһсул көтүрдүк».

Сәмәд һәсәновун бригадасы мүнвәфәғийәт гәзанды. Бригадир Юсиф Юсифов 25 һектар сәһәнин һәр һектардан 220 сентнер үзүм верди. Мангабашчысы Ханым Аббасова һәр һектардан 250 сентнер мәһсул алды.

— Совхозун коллективн чох көзәл ишләди, кәнд тәсәррүфатынын бүтүн нөвләри үзрә мәһсулдарлыг вә тәдәрук планларыны артыгламасләрә еринә етирди,— дейә Мухтар гурур һисси илә гейд эдир.— Совхозун фәһлә вә гуллуғчулары чохла мукафат алдылар. һөкүмәт онларын әмәйини йүксәк гиймәтләндирәрәк, дәрә нәһәрә Сосялист Әмәйн Гәһрәманы ады верди, йүзә гәләр үзүмчү орден вә медалларла тәклиф олунду.

Ағдам үзүмчүлүк совхозунун шәһрәти яваш-яваш дилә-ағыза дүшмәйә бәшләды. Инди онун ады республикадан чох узак ерләрдә чәккир.

1953-чү илдә исә совхозун мүнвәфәғийәти даһа бөйүк олду. Үзүмчүләр һәр һектардан орта һесабла 207 сентнер мәһсул алдылар.

Мангабашчысы Тамара Нейдәрәванын 9 һектар сәһәнин һәр һектардан 306 сентнер, һектарчы Камилә Гәсимованын 395 сентнер мәһ-